

Микола Мартинюк

СПОГАДИ З ПІДПЛЯ

За редакцією Надії Олійник

Микола Мартинюк

СПОГАДИ З ПІДПІЛЛЯ

За редакцією Надії Олійник

ЗМІСТ

Д-р Микола Климишин:	
Дуже цінна поява (Передмова)	3
Мгр Микола Мартинюк:	
Спогади з підпілля	4
I У Похідній Групі-Північ	6
II Призначення до Полтави	26
III На чужині	48
Проф. Дмитро Штогрин:	
Микола Мартинюк і його бібліографія (Післяслово) . . .	62

© Copyright, 2000, UIS, London

Відбитка у формі з журналу «Визвольний Шлях» чч. 2,3,4 і 5 за 1998 рік,
з додатком «Передмови» з-під пера д-ра Миколи Климишина
«Післяслова» з-під пера проф. Дмитра Штогрина

З друкарні Ukrainian Information Service
200 Liverpool Road, London N1 1LF

ДУЖЕ ЦІННА ПОЯВА

Передмова

У «Візвольному Шляху» за лютий-травень 1998 року з'явилися «Спогади з підпілля» магістра Миколи Мартинюка під редакцією Надії Олійник. Це дуже цінна поява, бо в тих спогадах є багато інформації про Похідні Групи ОУН 1941 року, про які досі є дуже мало матеріалу, написаного учасниками тих груп безпосередньо після їх проведення. Є історична дуже добра праця професора Лева Шанковського «Похідні Групи ОУН», але він не був учасником груп і не всі його дані були зібрані від учасників тих груп.

А в згаданих споминах Мартинюка є багато інформації з часу дуже близького до дій тих груп. Тому я, який був провідником Північної Похідної Групи, можу їх належно оцінити.

Пляни Похідних Груп були дуже солідно приготовані комісією провідних членів ОУН, яка підготовляла близько один рік і визначила так, що майже кожен член, яких було біля сім тисяч, мав своє призначення. Це згадане в обговорюваних спогадах автором, де він каже, що йому вважається місце його призначення – старовинний Чернігів.

Дальше вичисляє, які мали призначення його друзі: Житомирщину, північну Київщину, Чернігівщину й ін.

Цінне у нього те, що він дуже багато подає назв місцевостей та правдивих прізвищ учасників Похідних Груп, які опісля погинули так, що не багато осталось в живих. Якщо йдеться про тих, які пропали, або більшість з них були розстріляні німцями, або погинули в тюрмах і концентраційних німецьких таборах. Дуже мало з них пройшли крізь тюрми і концентраційні табори й тепер є українськими політичними в'язнями, яких влада Самостійної (!) Української Держави відмовляється визнати ветеранами визвольної боротьби.

Хоч приходили сумні вістки про арешт Стецька й інших членів Тимчасового Уряду, д-ра Миколу Мостовича, голову УДК, а також Степана Бандери в Кракові, то все ж таки їх радо зустрічали старі, а головно молодь, хлопці й дівчата, радо їх приймали й угощали та принимали наніч.

У більшіх містах Західної України, як Луцьк і Рівне, вже діяла міська і районна управи, а в Рівному було вже й Обласне Управління з проф. Карнауховим на чолі, поліція, яку очолив Омелян Грабець, зорганізовано шкільництво, яке очолив інспектор О. Бусел, в військовий відділ, яким займався «Остап», а всією працею зайнявся Іван Робітницький. Він довший час працював у підпіллі, був хворий на туберкульозу і помер, а його величавий похорон відбувся у Львові 30 серпня 1941 року.

Цікаве було відношення німецького війська, а також і СС-відділів на Волині на початку до тих українців, які були зі західних земель України, бо ще не мали повідомлення з централі про ставлення до проголошеної Української Держави. Тому вони наразі респектували українську владу. Авто старе, яке їм удається знайти і направити, прикрасили синьо-жовтим прапором і їхали поміж військом, яке їх не спиняло.

Тим автомобілем перехали місто Корець, яке було граничним містом між західними землями, що були окуповані недавно, і східними, які Москва окупувала в 1920 році, й доїхали до села Березівки, віддаленого від Житомира 25 км. Тут вони мали неприємну пригоду, бо їм німці зареквітували авто і вони вже пішки дійшли до Житомира.

Житомир був переповнений членами Похідних Груп і вони, діставши добре письма від міської управи, завертаються назад до Корця автомобілем редактора В. Качмара, який на прохання Климишина завозить їх до Ярунського району, де вони проводять організацію району. Тут автор одинокий раз згадав мене. Про це я написав докладніше у першому тому моїх споминів «В поході до волі».

Тут є представлена організаційна праця, яку рої Похідних Груп проводили по цілій Україні, аж їх арештували після двомісячної напруженій всеохоплюючої праці.

Арешт не тривав довго, бо якийсь старшина вермахту казав їх по кількох днях звільнити.

Автор уже не повертається до Ярунського району, а має призначення до Корсія, де він стає провідником округи, бо провідник Володимир Фрайт мусить від'їхати для полагодження важких приватних справ.

Дуже влучно зобразив автор піллу доносицьку дію фольксдойчерів, а такожsovетських агентів, яких треба було вистерігатися більше чим німців.

Шкода, що тільки кількома словами згадує автор про групу членів Північної Похідної Групи, яку я описав також тільки побіжно в першому томі моїх споминів на ст. 369 і 371, яку очолював Іван Мітринга, а до тої групи належав також Туркманович. Роман Паладійчук був шофером цілої групи, яка ще в тому часі не мала ясної думки, але вже мала тенденції бунту. Автор згадав, що вони собі створили осібну групу під назвою «Непоборні», яка відірвалася від Північної Похідної Групи і діяла осібно.

Ловідуюся, що Крайовим Провідником у тому часі був Дмитро Клячківський, псевдо «Охрім», який викликав автора до Рівного, де автор здав йому звіт з прорбленої праці й дістав призначення до Полтави, але ще перед тим мав відпустку, яка тривала від Великої святині до 29 червня 1942 року.

Ще перед виїздом мав дві зустрічі з Дмитром Маївським – «Косарем» і Климовим «Легендою». Вони оба провідні члени Проводу, але автор не пише, що вони йому сказали.

До Полтави їздив автор два рази на наказ «Охріма». Оба рази він працював у сільсько-господарському технікумі.

Другим разом покинув Полтавщину 31 липня 1943 року, коли совєтська армія прорвала фронт і німці з поспіхом відступали.

Іримуючи на захід різними способами, добився до Здолбунова, де він стрінув «Спартака», який у 1942 році висилав людей на схід, даючи їм підроблені документи. Він просив автора написати звіт із побуту на сході, що його автор писав майже десять днів. Яка шкода, що той звіт пропав.

У Львові, куди доїхав автор, стрінув о. Левенця, який був зголошений до дивізії «Галичина», про яку автор нічого нечув.

Ще провів автор у Сокальщині три місяці на курсі, де він згадує про зв'язки з ОУН. Так маскували й інші члени Похідних груп свою правдиву працю, яку вони сповняли на наказ Проводу ОУН.

В дальшому автор дуже здецидований подався на захід, опиняючись в Америці. Але й тут він був незвичайно активний, як член ОУН. Головно його цікавило студентське життя. Він один з організаторів «Товариства Української Студіючої Молоді ім. Міхновського».

Він студіює на Енн Гарбор англійську мову й дістаете ступінь магістра, потім відбуває студії в бібліотекарській школі та стає професійним бібліотекарем. Здобувши таке звання, дістаете постійну працу в бібліотеці університету в Блюмінгтоні стейту Індіяна.

На Святи Весни в Міттенвальді, яке він зорганізував, пізніше свою майбутню дружину Зеновію Чехут. Вона жила в Монреалі в Канаді, а він в Америці. Але правдива любов змогла подолати міжнародні кордони. Вона переїжджає до Америки і вони побралися 22 листопада 1954 року.

Крім своєї професійної праці, він ще працює як головний редактор збірника «Надбужанська Земля». «Об'єднання Надбужанців», яке він зорганізував, видало два томи названого збірника та розпочало третій том, коли він нагло помер на удар серця 11 січня 1994 року.

Тепер дружина, тяжко переживши його смерть, постарається, щоб той цінний «Спомин з Підпілля» був виданий книжечкою.

Конечно треба зайнятися справою Похідних Груп, бо більшість з них погинули і то повинна бути важна сторінка в історії ОУН. Всі ще живі учасники повинні списати імена чи псевдоніми своїх друзів і місцевості, де вони працювали та подати все до «Визвольного Шляху» в Лондоні. Англія.

Спогади з підпілля

За редакцією Надії Олійник

Вступ від Редакції

Співання або цитування під час похоронів сумної-пресумної пісні про журавля, що відлітає у вирій, увійшло вже в звичай і стало майже трафаретним. Але ж який насправді глибокий зміст у цій пісні і як влучно вона відтворює нашу теперішню ситуацію! Ось її початок:

*Видиши, брате мій,
Товаришу мій,
Відлітають сірим інцурком
Журавлі в вирій.*

*Кличутъ: «Кру! Кру! Кру!
В чужині умру,
Заки море перелечу,
Крилонька зітру».*

Скільки то вже наших українських журавлів відлетіло у Вічний Вирій за останніх кілька років! Вистачить перегортати сторінки газет, щоб побачити, як прорідли ряди визначних суспільно-громадських діячів, невтомних працівників на народній ниві, колишніх безстрашних революціонерів і жертовних патріотів. А між тими посмертними згадками видніють численні імена наших надбужанців.

І болить наше збирне серце, бо таких людей ніким замінити, особливо в теперішній ситуації. А ця ситуація така, що майже в кожній ділянці суспільно-громадського і політичного життя до болю відчутний брак молодих людей, які хотіли б із знеможених рук своїх батьків перейняти прапор боротьби за кращу долю свого народу, за збереження і розвиток його молодої державності.

От тількищо відпровадили на вічний спочинок сл. п. Володимира Макара, а вже всією надбужанською громадою сколихнула нова трагічна вістка, що 11 січня 1994 р. нагло помер на удар серця головний редактор збірника «Надбужанщина» мгр Микола Мартинюк. Відійшла від нас людина ідейна, патріотична, працьовита, а разом із тим незвичайно скромна і безпретенсійна – аж до пересади. Ось приклад: коли прийшло збирати фактичні дані про пок. Миколу Мартинюка, то виявилося, що він навіть найближчій родині не розповідав про своє раніше життя і діяльність. Існує навіть неспівність щодо місця його народження: серед надбужанців було загально відомо, що він родом із Боб'ятиня, а тим часом у метриці народження зазначенено – Копитів, 1916 р. Виходить, що його батьки перенеслися до Боб'ятиня, бо відомо, що саме з тим селом пов'язане його дитинство і молодість.

Боб'ятин – це одне із найбільш свідомих і патріотичних сіл Сокальщини. Вже від початку 1930-их років там існувала станиця ОУН, що проводила різні протипольські акції, в яких брав участь і Микола Мартинюк (Марцинюк). За одну з таких акцій його (15-літнього хлопця!) арештовано, але після двох місяців випущено на волю «через брак доказів». Це його зовсім не залякало, і він і надалі займався революційною і культурно-освітньою діяльністю.

Арештування і нагінка польської поліції не дали йому змоги своєчасно закінчити середню освіту, але він багато читав і самотужки доповнював свої знання.

Щоб уникнути переслідування другого окупанта – советоросіян – він подався за Буг і вчителював у Володаві. Коли вибухла німецько-російська війна, він включився в Похідні Групи ОУН і дійшов, згідно з призначенням, до Києва, а після повернення провадив підпільну революційну діяльність.

Восени 1944 р. він через Словаччину подався до Відня, а після закінчення війни опинився у Фюрті в Німеччині, де з певних причин мусів змінити прізвище на Микола Кравчук. Згодом у м. Корнберг він доповнив свою середню освіту і склав іспит зрілості, а тоді студіонав на суспільно-економічному відділі Українського Вільного Університету в Мюнхені. Крім студійних занять, він з ентузіазмом включився в працю над організацією студентства і молоді, яка перебувала в різних таборах преміщених осіб. Між іншим, саме під час молодіжного Свята Весни, яке він зорганізував у Міттенвальді 1946 р., він зустрів свою майбутню дружину, Зеновію Чехут. Їхнє знайомство перетривало еміграційну розлуку (він виїхав до Детройту в США, а вона до Монреалю в Канаді) і остаточно завершилось одруженням у 1955 році. У подружжя Мартинюків народилося троє дітей: доньки Неонія і Любомира та син Лев.

На новому місці поселення М. Мартинюк пройшов спершу інтенсивний курс англійської мови в університеті Анн Арбор, здобув ступінь магістра, а тоді закінчив бібліотекарську школу та одержав звання професійного бібліотекаря. Як каталогар слов'янських книжкових фондів і бібліограф, він працював аж до виходу на пенсію в університеті штату Індіяна в Блюмінгтоні.

Як і багатьох інших людей того покоління, його не задовольняла праця лише на прожиток, і він із запалом кинувся у вир суспільно-громадського, політичного і наукового життя. Справа організації українського студентства завжди була йому дуже близька, отже на новому терені праці він стає одним із засновників Товариства Української Студіюючої Молоді імені Миколи Міхновського. Як член Наукового Товариства імені Шевченка і Українського Бібліотечного Товариства (деякий час був його головою), він працює співредактором бібліографічного кварталника «Українська Книга» та ряду інших періодичних і збіркових видань. Його внесок в українську науку та в громадсько-політичне життя є дуже великим.

Однак, мабуть, найбільшою його заслugoю є праця в регіональному русі Надбужанщини. Він був одним із засновників земляцької організації надбужанців, яка згодом дісталася назву «Об'єднання Надбужанців».

Мое особисте знайомство з пок. Миколою Мартинюком розпочалось ще 1945 р., але інтенсивно ми почали співпрацювати щойно від 1983 року, коли на першій нараді Головної Управи Об'єднання Надбужанців у Чікаго мене кооптували в члени редакційної колегії запланованого на кілька томів збірника Надбужанщина. Він узяв на себе важке завдання розшукувати матеріяли по архівах і бібліотеках, замовляти статті в різних авторів, спонукувати інших до писання спогадів про

рідні місцевості, збирати ілюстрації, допомагати у видаванні обіжників і бюлєтенів Об'єднання, влаштовувати земляцькі з'їзди, зустрічі й наради членів Головної Управи. Практично вся адміністрація видавництва зберігалися, третій з яких оце появляється, сконцентрувалася теж у його руках. Всі зібрані матеріяли він пересилав до мене для літературного опрацювання, корект та індексування. Все це вимагало нашого постійного контактування (листами, телефонами й декількома особистими зустрічами), яке тривало майже до останньої хвилини його трудолюбивого життя.

Вістка про його несподівану смерть заторкнула мене до глибини душі. Саме тому я вирішила за всяку ціну і без уваги на всі труднощі, які заіснували в моєму особистому житті, довести до кінця видання 3-го тому збірника Надбужанщина, бо це буде тривалий пам'ятник для його праці і зусиль.

Поховали нашого головного редактора в суботу 15 січня 1994 р. І тут з гіркістю і болем приходиться ствердити сумний факт, що на похороні не було будь-яких представників тих численних організацій, в яких бл. п. Микола Мартинюк працював з посвятою усе своє свідоме життя, щоб гідно відпровадити його на вічний спочинок, а родині влегшити жаль із-за несподіваної болючої втрати. Єдиним виправданням може бути хіба те, що він жив у місцевості, відаленій від українських центрів і що в тому часі панували сильні морози.

Нехай же чужа холодна земля буде йому легка, а пам'ять про нього нехай залишиться між нами навіки.

I

У ПОХІДНІЙ ГРУПІ-ПІВНІЧ

Вибух німецько-sovєтської війни 22 червня 1941 року застав мене у Володавщині на Підляшші, де я вчителював і займався культурно-освітньою діяльністю. Я був одним із сотень здисциплінованих членів Організації Українських Націоналістів (ОУН), яким Провід дав доручення залишити рідні оселі в підсоветській частині Західної України і перейти за ріку Буг для праці на Холмщині і Підляшші, що були під владою німців.

Зараз після проголошення відновлення Української Держави у Львові 30 червня 1941 р. Провід ОУН розпочав висилати свої Похідні Групи на звільнені від большевиків східноукраїнські землі, щоб якнайшвидше опанувати їх організаційно і пропагандистично та підготувати ґрунт для становлення української державності.

Усіх Похідних Груп було три: Північна, Центральна і Південна. Я одержав доручення включитися в Похідну Групу-Північ.

Липень 1941

Щоб дістатися з Холму на звільнені від большевиків землі, треба було одержати перепустку від німецького уряду – «Крайсгавптманшафт», бо інакше поїздом не пойдеш. Пішки – далеко, а до того всюди на дорогах німецькі стійки. Пішов я з друзями до того уряду у Володаві і там, завдяки нашій дівчині-друкарці, ми дістали перепустки аж до Сокала-Забужжя. З Володави поїхали ми до Холму і повернулися на свою квартиру. По обіді почали прощатися з друзями, які ще

не їхали, а повинні були виrushати на другий день, чи за два дні. А було там кількасот друзів – з Володави, Білої Підляської, Радзиня, Любліна, Krakова, Варшави, Данцигу, Берліна та інших місцевостей.

Всі нас прощають, бажають успіхів у праці. Прощають нас і дівчата. Віра Романенко обдаровує мене на дорогу гарячим поцілунком. Відходимо! Радісні! Усміхнені! А перед моїми очима майорить золотоверхий Київ та ввижається місце моого призначення – стародавній Чернігів.

Дорога до Сокала

В поїзді, який їхав із Холму, сидимо всі гуртом: мгр Мачіха, В. Добрянський, Іван Вахнянин, Максим Довгалюк, Іван Федорович, Микола Бурачок, Дмитро Лютий, Степан Брезень та інші.

Врешті поїзд зупиняється в м. Замості і далі не йде. Сполучення маємо щойно на другий день по обіді. Йдемо до УДК (Українського Допомогового Комітету), де вгощає нас «братія» в комітетській гостинниці, а після того оглядаємо місто.

Переноочувавши в Замості, на другий день по обіді прямуємо на станцію, сідаємо в поїзд і їдемо до Грубешева. Ввечері ми вже там. Малими гуртками по дві-три особи скрадаємося передмістями, щоб не попасти в руки німців, і все таки зустрітися з деякими людьми.

Нарешті ми знову на станції. Там довідуюмося, що поїзд іде щойно над ранком. Розбрелись хто куди. У визначений час сіли в цю вузькоторівку і поїхали в напрямку Угнова.

У цій місцевості ми ночували в стодолах наших селян. Там ми зустрілися з іншими частинами Похідних Груп, які йшли на Схід. Склалося так, що я ночував у стодолі разом із сл. п. Ярославом Старухом («Стягом», «Ярим»), якого знов ще з 1940 року з Володави, де він інформував мене про постання Революційного Проводу ОУН. Старух був веселий, розповідав різні анекдоти, жарти. Вранці ми сіли в поїзд і поїхали в напрямку недавнього німецько-советського кордону, тобто Сокала. Коли поїзд зупинився в Новому Дворі, чи, може, в Клюсові або в Боратині, ми висіли, щоб не запримітив нас хтонебудь з німецької адміністраційної влади чи прикордонної сторожі.

Надвечір ми приїхали підводами на Забужжя, а звідтам до Завишні. Вночі переправилися через Буг і пішли до Поториці. В Поториці ми відшукали зв'язок і там заночували. Вранці пішли до Сокала, де від Міської управи дістали документи, потрібні для дальній подорожі. В місті ми застали українську владу (Міську Управу, поліцію), українське військо та повний розвиток національного життя. Патріотичне піднесення серед населення було величезне.

Одергавши документи, ми роздобули підводи і поїхали через села – Горбків, Конопітів, Боб'ятин, Лучиці – в напрямі Волині, до Луцького.

Я розлучився зі своєю групою на один тиждень, щоб побувати в рідних сільських селах. У той час почали надходити зі Львова доволі тривожні вістки, що німці не визнають Тимчасового Уряду та взагалі починають трактувати Україну як свою колонію. Натомість пронімецькі кола з Українського Центрального Комітету і «мелльниківці» таким станом були втіщені. На їхню думку, проголошувати Українську Державу без дозволу німців було безглаздям. Вони вірили, що німці напевно створять якусь форму української влади в Києві.

Пізніше прийшла вістка про арешт членів Тимчасового Уряду у Львові та про домашній арешт Степана Бандери в Кракові.

У дальшу дорогу я вибрався зараз після свята Петра і Павла, тобто 13 або 15 липня, вельосипедом у напрямку Горохова через села Ляшки і Шпиколоси, переїхав через Горохів, де вступив на станцію української поліції, та поїхав у напрямі Луцького. Ночував у селі Чаркові, де зустрів кілька чудових дівчат, які співали незвичайно гарних пісень. Нарешті я добився до Луцького. Там відшукав своїх володавців і ночував у помешканнях, призначених для Похідних Груп. Тут теж були невеселі вістки – німці заарештували д-ра Миколу Мостовича, колишнього голову УДК у Володаві, а потім у Холмі.

Більшість членів моєї володавської групи теж мали призначення на Північ – у Житомирщину, північну Київщину, Чернігівщину – і вже раніше покинули Луцьке, тому я пустився доганяти свою групу. У дальшу дорогу я виїхав на своєму вельосипеді. Їхалося мені назагал добре. Та біда не спить. По дорозі тріснула у вельосипеді «душа», а я не мав чим її закліти. Поки я так витрачав свої зусилля, щоб наладнити вельосипеда, надіїхали дві підводи, на яких їхали члени Похідних Груп. Вони зупинилися біля мене і спитали, куди я їду. Я сказав, що до Рівного та прямує дальше на Схід, бо належу до Північної Групи. З ними я поїхав у дальшу дорогу. На нічліг ми зупинилися в селі Вовче, де нас дуже тепло прийняла молодь, зокрема дівчата.

Rівне

Приїхавши до Рівного, я застав національно-державницьке життя в повному розпалі. Зорганізовано тут Обласне Управління з проф. Карнауховим на чолі. Начальником поліції став мір Омелян Грабець (батько), громадський діяч Чесанівщини. Розпочато підготовку для організації шкільництва. Шкільний інспекторат очолив О. Бусел. Зорганізовано теж культурне й економічне життя на Рівенщині.

Рівночасно розпочато організацію української армії та влаштовування підофіцерських і офіцерських курсів. Організацією військової справи займався головно «Остап». Душою всієї роботи для становлення державницького життя та всієї організаційної праці був Іван Робітницький. Його постать ніяк не зраджувала його здібностей. Малий, худорлявий, від часу перебування в підпіллі хворий на туберкульозу, він силою своєї волі вдержуався при життю та гарячково працював. Був скромний, непомітний і мілий у поведінці. Він часто розмовляв зі мною, давав інструкції на дорогу та вручив мені 100 карбованців на видатки. Побажав успіхів та широко розпрощався зі мною.

Щойно у вересні я довідався, що цей легендарний син волинської землі помер у серпні, тобто за місяць після зустрічі зі мною. 30 серпня 1941 року відбувся його величавий похорон у Львові.

В напрямі Житомира

В Рівному ми скомплектували нашу групу в кількості 35 осіб. Провідником групи був ред. Коваль з Варшави. З володавців не поїхав ніхто. Були лише люди з Варшави, Кракова, Данцигу та інших позаукраїнських теренів.

Ми підшукали собіsovєтське зіпсуте авто, подаднали його, знайшли шофера – дезертира з Красної Армії, запаслися бензиною та вирушили в дорогу.

З Рівного до колишнього кордону близько 70 км. Прикордонне місто – Корець. Щоб нашого авта не зупиняли по дорозі німці, ми прикріпили на ньому великий синьо-жовтій прапор. Тут мушу зазначити, що в цей час німецький Вермахт чи навіть СС на Волині ще не мали відповідних інструкцій згори і тому респектували українську владу та звичайно не робили перешкод Похідним Групам. Ми використовували цю ситуацію і підсувалися чимраз ближче до фронту. Наша подорож відбувалася приємно і без поспіху. Прибувши до Корця, ми переїхали кордон та в'їхали в Житомирську область – Ярунський район. Тут ми побачили незвичний краєвид – широкі лани, ліси, болота. Так ми доїхали аж до Березівки, що лежить на віддалі 25 км від Житомира при шосе, що йде з Рівного на Житомир і Київ. Ночували ми в якихось селянських хлівах на стріхах. Для безпеки виставили варту.

На другий день наше приємне і вигідне подорожування автом закінчилося, бо його нам відібрали німці і завернули назад. Решту дороги до Житомира нам прийшлося відбувати пішки. Там застали ми доволі тяжку для підпільників ситуацію. Не маючи змоги вислати нас із Житомира транспортом, керівники ОУН старалися частину людей послати в біжчі терени пішки, бічними дорогами. Мій терен – Ярунський район – був віддалений від Житомира на понад 65 км. Користуючи з того, що ред. В. Кочмар їхав автом в організаційних справах до Львова, М. Климишин просив, щоб він завіз мене і друга І. Медведя автом до Яруні, чи принаймні у будь-яке село цього району. Ми обидва мали офіційне спрямування від Житомирського Обласного Управління, як організатори державного та адміністраційного життя району Ярунъ.

Праця в Ярунському районі

Доїжджаючи до села, здається, Великий Молодьків, ми зустріли на шосе п'ять підвід членів Похідної Групи-Північ, які їхали до Житомира. На цих підводах були теж мої знайомі друзі з Володави: Лютий, Бурачок, Брезень. Я розказав їм, що ситуація в Житомирі не дуже весела, тяжко з міста вийхати, кожної хвилини можливе перешукування. Вони послухали моєї поради, щоб разом їхати в Ярунський район. Я попрощався з ред. В. Качмарем. Він подався в напрямі Корця, а я і мої друзі поїхали до осідку Ярунської Районної Управи в селі Юрківка.

Заходило сонце, коли ми в'їдили зі своєю групою до Юрківки. Це було 21 або 23 липня 1941 р. Ми відрекомендувалися в голови Районної Управи, Хомі Петровича, як представники української влади. Це був старший чоловік, фельдшер за фахом, колишній петлюрівський, який чудом урятувався від большевицького терору. Він був гарячим українським патріотом і з усією силою своєї енергії кинувся будувати нове життя.

Першу ніч ми ночували (вдвох) у хаті одного колгоспника, який прийняв нас дійсно по-батьківськи. Спалося добре, хоч була небезпека від большевицьких партизанів; ми тримали при собі рушниці, випозичені в місцевій районній міліції. Вночі збудилися, бо нам на голови лилася вода. Як виявилось, ця хата була досягненням «будівництва советської влади», яка не давала колгоспникам соломи для пошивання стріх, лише дрібку очерету, тому під час зливних дощів

Микола Мартинюк з дочкою Любою.

через перегнилу стелю лилася вода. Господар пересунув наше ліжко на середину кімнати, і ми якось переспали до ранку.

На сніданок почастував нас господар горнятком какао (на наше велике здивування) та шматком сала і смаженою картоплею. Це какао він тримав ще з часів НЕП (т. зв. «Нової Економічної Політики» советської влади). Саме від нього я вперше довідався докладніше про життя під большевицькою владою.

Вранці я з друзями пішов до Районної Управи. Там ми відбули спільне засідання. Управа вже була скомплектована до нашого приїзду. Головою був Хома Петрович, комендантом міліції Клим Кульбач, господарським референтом Юхим Шевчук. Інших прізвищ не пригадую, але знаю, що були сформовані всі відділи, крім відділу народньої освіти. На засіданні я насвітлив міжнародну ситуацію та повідомив про Акт 30 червня і створення Тимчасового Уряду у Львові.

Після того, в порозумінні з головою Районної Управи, я призначив працю для своїх друзів. Я зайнявся загальноорганізаційними справами району, освітою та репрезентував українську владу назовні. І. Медвід і М. Бурачок займалися справою безпеки та вишколу міліції. Д. Лютий працював як перекладач з німецької мови (наприклад, відповідав за писання прохань про звільнення колишніх советських вояків з полону). С. Брзедень повинен був займатися спеціальними проблемами.

Зараз на третій день нашого перебування в Ярунському районі приїхала ще одна підвoda з кільканадцятьма людьми – членами Похідної Групи-Північ. Ця група складалася з друзів із Сокальщини та Жовківщини. Це були: Василь Ки-

чун, Богдан Мигаль, Степан Кульмин, Онишкевич (маляр з Равщини) та інші, прізвищ яких не пам'ятаю. В. Кичуна і Б. Мигала ми примістили на місці, а решту вислали в терен для інформаційно-пропагандивної роботи. Наші друзі їздили від села до села, де скликали збори, інформували про Акт відновлення Української Держави, а крім того закликали населення ділити колгоспне майно (точніше – зібрану пшеницю, жито, ячмінь, овес та інше). Одночасно закликали до розподілу «живого інвентаря», зокрема корів, телят і свиней.

Крім пропагандивної роботи, наші друзі мали завдання відшукувати в терені колишніх членів Союзу Визволення України, петлюрівців і взагалі патріотів-одержавників та захоплювати їх ідеями самостійницької ОУН. Рейдуюча група провела майже в кожному селі збори-мітинги та здобула собі велику популярність серед населення.

Наступного дня я поїхав разом з Хомою Петровичем до села Великий Молодьків. Там скликали ми збори мешканців села, на яких я поінформував людей про Акт відновлення Української Держави, а голова закликав підтримувати українську владу. Свою промову він закінчив словами: «Хай живе провідник Степан Бандера! Хай живе прем'єр Ярослав Стецько!» Збори пройшли у надзвичайно зворушливій атмосфері. Присутні плакали від радості й піднесення. На закінчення голова доручив роздати для бідних збіжжя з громадського магазину, як також розділити живий інвентар поміж господарів цього села.

Ярунь – Юрківка

Зараз після нашого приїзду до Ярунського району розпочато організацію адміністративного і господарського життя. Насамперед відкрито в Юрківці харчівню

*Микола Мартинюк з першою внучкою Наталкою під час Різдвяних Свят,
Зиновія Мартинюк, дочки Неля, Люба і син Левко.
Бракус на фотознімці двох зятів і невістки.*

для службовців і робітників. Відновлено працю районного шпиталю, заангажовано для цього лікарів та інший медичний персонал. За допомогою одного жида відкрито фабрику содової води, яка постачала цей напій для цілого району.

В місцевому великому млині залишилися чималі запаси борошна, що його не встигли вивезти большевики. При цій нагоді звернено увагу передусім на вчителів, які за большевиків жили в жахливих умовинах, а тепер прямо голодували. Тому вчителям ми дали більші приділи борошна і харчів. Пущено в рух млин. Ми намагалися теж відновити працю друкарні, але вона була так занедбана (частину машин забрали втікаючі большевики), що годі було це зробити.

Нарада

Наприкінці липня 1941 р. відбули ми нараду в залі місцевого кінотеатру, в якій взяли участь передусім учителі та інтелігенція району. В першій мірі ми поінформували присутніх про Акт 30 червня та Тимчасовий Уряд. Всі присутні з великом піднесенням прийняли цю вістку.

На цій нараді, яка була присвячена культурним справам району, ми обговорили такі питання: організація та ремонт шкіл, учительські кадри (стан, кількість); учительські курси; культурна праця; церковне життя.

Наши слова викликали живий відгук серед присутніх. Спочатку можна було завважити деяку боязкість, стриманість, але згодом присутні почали ставити численні запитання щодо порушених проблем. Передусім питали, якою буде шкільна система, чи будуть десятирічки чи гімназії, чи вчитимуть у школі релігії, чи можна буде вживати совєтські підручники, чи українська влада буде переслідувати тих учителів, які були в комсомолі чи компартії тощо. Наши відповіді були в основному такі: про шкільну систему вирішуватиме центральна влада, покищо існуватиме дотеперішня шкільна система з тим, що з програми усунуть навчання марксизму та інших комуністичних агітаційних предметів. Я сказав, що добре було б, коли б поруч дотеперішньої системи в кожному районі існувала одна гімназія. В школі вчитимуть релігії, будуть видані нові підручники ще цієї осені, за винятком математичних і природничих, а тимчасово можуть бути використовувані ще старі. Ми не переслідуємо людей за їхню участь у комсомолі чи компартії, а ті люди, які вчинили тяжкі злочини, будуть відповідати перед цивільним судом.

Звягель

Здається, під кінець липня, чи на початку серпня 1941 р., німецька влада провела у Звягелі масові арешти. Причин цих арештів треба шукати передусім у тому, що до цього міста прибуло декілька сотень членів Похідних Груп, і це впало німцям у вічі. Тут були люди із Замостя, Томашева та з Белзчини. Вони примістилися при місцевій українській міліції. Міська і Районна управи були в руках місцевих російсько-реакційних елементів та німецьких колоністів (на терені Звягеля й околиці жило їх багато). Наші люди старалися якось вrostи в терен, але це їм не вдавалося. З відомих мені осіб були там: Денисюк, Г. Яворів, С. Отченаш, Войтович та інші.

Бажаючи якось формально влаштуватися у Звягелі, делегація членів Похідних Груп зголосилася у військового коменданта міста та запропонувала зорганізу-

вати уряд для терену Звягельської округи. Комендант погодився на те і сказав, щоб наступного дня о восьмій годині ранку всі вони прибули до нього на нараду. Коли вони з'явилися в комендатурі, їх оточила військова жандармерія і заявила, що вони заарештовані і будуть відправлені в Західну Україну. Всіх їх посадили у вантажні авті і повезли в напрямі Корця-Рівного-Львова. Пильнували їх не дуже сумлінно, так що по дорозі майже всі заарештовані повтікали.

Того ж самого дня німецька фельджандармерія (чи гестапо) виарештувала членів міліції під закидом, що нібито хтось пробував украсти рушницю зі станції. Заарештовано тоді також коменданта станиці Клиновича (місцевий), Войтовича і ще двох членів Похідних Груп. Всіх їх плянували розстріляти разом із кількома сотнями жидів. Всіх їх вивезли на призначене місце і розпочали розстрілювання. Комендант розстрільної команди зацікавився нашими людьми, які своїм виглядом відрізнялися від маси. На його запитання вони відповіли, що вони українці. Тоді він зупинив розстрілювання, розпитав їх докладніше та наказав їм стояти останочі під час екзекуції жидів.

Що пережили ці люди протягом якої півгодини, дивлячись на жахливі сцени мордування жидів, vagітних жінок і малих дітей – це годі описати. До того ж і їхня доля не була певна. Однак після закінчення розстрілу жидів цей німець забрав наших людей до місцевої тюрми та зараз же звільнив.

З того часу почалися у Звягелі нагінки на «западняків-бандерівців». Перед у цій роботі вели місцеві «фольксдойчери» та московські реакціонери і замасковані большевики на німецькій службі. Нас розпізнавали по мові, одязі, взутті, ході, зачісці, а навіть по способі дивитися міліціонерові в очі. В тій ситуації жахливого переслідування, доношицтва і терору годі було вдержатися членам Похідних Груп, тому їх перекинуто в сусідні райони: Городницький, Ємільчанський, Олевський, Пулинський та Довбишівський, а частину до Яруна та Богданівки. У Звягелі залишився лише окружний провідник «Батько» (Володимир Фрайт) та зв'язковий. Крім того, на залізничній станції працював десяток, чи й більше членів Похідної Групи з Белзчини як магазинери і вартівники.

Розгортання культурної роботи

В скорому часі ми зуміли наладнати адміністративне життя цілого району. Однією з найважливіших справ, зокрема для пропагування наших ідей, було шкільництво. Саме серед учителів ми заплянували шукати своїх кадрів для майбутньої революційної роботи.

Треба було доконечно підготувати школи до занять, а часу було обмаль. До того ж у Відділі народної освіти не було керівника. Тому я скликав старших заслужених учителів та виклав їм справу потреби такого керівника. На жаль, ніхто з присутніх не хотів прийняти цього посту. Можна здогадуватися, що однією з причин була неясність політичної ситуації. В результаті довгого засідання та прохань учителів і голови району Хоми Петровича я погодився тимчасово взяти пост керівника Відділу народної освіти при Районній Управі. Звичайно, мое завдання не було легке, бо до цієї праці я не мав фахової підготовки, що я й заявив присутнім, але вони обіцяли допомагати мені, зокрема в опрацюванні шкільних програм тощо.

З хвилиною початку роботи Відділу народньої освіти я виготовив і вислав у терен два обіжники: перший про реєстрацію вчителів (або й не-вчителів з відповідною освітою, які бажали б стати вчителями), а другий – у справі ремонту та приготування шкільних будинків до навчального року.

На підставі нашого пляну, в районному центрі повинна бути гімназія гуманітарного типу, по більших селах району – десятирічки, а в інших 7-класові (неповні середні) школи. Всіх сіл у районі було 42.

Характерні типи місцевих людей

У тому часі мені доволі часто приходилося їздити до Звягеля і Житомира в різних справах. Звичайно я їхав підводою, а балакучий дядько-візник розповідав мені про жахливий терор, який терпіли люди під московсько-большевицьким пануванням. Знав він також багато різних анекdot і приповідок про совєтську владу. От приклади:

*Жито й пшеницю
Післили за границю,
Ячмінь і овес
Передали в МТС,
А радянська влада
Гарбузами рада.*

Або:

*Ленін живе в серцях народу,
А Сталін – в печінках!*

Іншим разом я повертається вельосипедом до Корця. На нещастя, трісла мені у вельосипеді опона, і я мусив його штовхати, ідучи пішки. Я був зодягнений у совєтську військову шинелью, бо було холодно, а до того наскріпав дощ. Попри мене їхав селянський віз. Нарешті дядько зупинився і запитав, що сталося. Коли побачив сам, що колесо «спустило дух», запросив мене сідати на віз. А тоді каже: «Ви, певно, бандерівець». «Як ви знаєте?», питаю я його. «Пізнаю по вашому убранні. Мельниківці так не вдягаються. Маю сина, повернувшись з Німеччини, без краватки навіть за поріг не вийде. І все морочить голову: Мельник та Мельник». Не знаю чому, але чомусь-то бандерівці були йому миліші і вся його симпатія була по їхньому боці.

Вчительський курс

На другому засіданні Відділу народньої освіти ми вирішили влаштувати двотижневий учительський курс. Участь у цьому курсі повинні були взяти всі вчителі району. Крім них, вирішено приймати на курс всіх тих, які мали середню освіту, хотіли вчителювати, але не мали педагогічної освіти, наприклад, бюрові працівники, медсестри. Курс повинен був мати українознавчий характер. В його програму входили: історія України, географія України, українська література, ідеологія українського націоналізму, методика української мови та математики.

Курс розпочався в половині серпня 1941 р. у великій залі ярунського кінотеатру. До того часу придбано нічліги для учасників та учасниць курсу. Частина з них приміщено в «партдомі», а решту – по приватних квартирах. В місцевій

районній харчівні зорганізовано кухню для курсантів. Більшість майбутніх учителів складалася з жіноцтва, головно дівчат, які закінчили середні школи, технікуми та інститути. Це був час, коли тільки нечисленні установи чи підприємства працювали, і це, мабуть, була причина, що на курс записалося аж 120 слухачів.

Відкриття курсу відбулося в присутності голови Районної Управи, Хоми Петровича. Курс відкрив я, а згодом промовляв голова.

Наш інструкторський персонал складався з чотирьох осіб, а саме: Осипа Лапчака-«Батьковича», який викладав українську літературу, місцевої вчительки О., яка викладала географію України, місцевого вчителя Т., який читав методику викладання української мови й математики. Я взяв на себе викладання історії України та ідеології українського націоналізму.

Однієї неділі О. Лапчак надумав повести слухачів до місцевої церкви, яка ще була недіюча, бо в ній саме проводили ремонт. Я не був захоплений тією ідеєю, бо вже трохи знову знав місцеві умовини і вчителів, які назагал ставилися до релігії не так вороже, як зовсім байдуже. Але зрештою я погодився. Осип зібрав усіх учасників і ми вирушили в напрямі церкви, яка була віддалена приблизно на один кілометр від районного центру.

Осип ішов попереду, а я, забалакавшись із одним старшим учителем, ішов позаду групи. Нараз із бічної вулички несподівано з'явився старий дідуган з козацькими вусами і, понуро хитаючи головою, сказати: «Беріть їх, ведіть, може, перехристите!» Скільки було жалю, іронії та погордівців. Церква була поплюндована, бо майже десять років служила большевикам як колгоспний збіжжевий магазин.

Незабаром ми прибули до церкви і почали її оглядати. Більшість (може 70%) вчителів розглядала церкву так само, як музей. Їх цікавили ікони, різьба тощо. Вони не дивилися на неї як на дім Божий, але як на мистецьку пам'ятку Яруні. Церква була поплюндована, бо майже десять років служила большевикам як колгоспний збіжжевий магазин.

Учасники курсу слухали щоденно щість годин викладів. Зайняття розпочиналися о восьмій годині ранку, а закінчувалися о четвертій годині, з тим, що було дві години перерви на обід. Товариство було веселе і доволі цікаве.

Тут варто згадати спосіб викладів деяких наших інструкторів, а в першій мірі моого друга Осипа Лапчака. Він викладав українську літературу з советського підручника, але постійно наголошував антимосковські елементи, вказуючи на те, як Москва фальшувала нашу літературу. Тому він багато місця присвячував таким забороненим советською владою авторам, як О. Олесь, Б. Грінченко, М. Зеров, П. Філіпович. Зокрема, він ставався розбити міт, що «Москва є рупором світового пролетаріату», вказуючи, що вона лише продовжує «збирання російських земель». Ті твердження ілюструвались писаннями та трагічною долею письменників-комуністів, наприклад М. Хвильового, І. Микитенка, В. Гжицького та інших. Він застосовував ясну і чітку аргументацію та порівнював деякі тексти наших авторів, фальшованих большевиками.

Крім цього, він на своїх лекціях увів форму дискусій – усних або за допомогою писаних карток. Одного разу він дістав картку такого змісту: «Чи буде самостійна Україна і який інтерес мають німці у визволенні України?» Звичайно, можна було це питання розцінити різно, але він зараз же дав більш-менш таку відповідь: «Німці не йдуть визволяти України. В їхньому інтересі не є самостійна

Україна. Вони йдуть на Схід, щоб зробити з України свою колонію. ОУН проголосила відновлення Української Держави наперекір німцям. Тимчасовий Уряд із прем'єром Ярославом Стецьком німцями заарештований. Ми стоймо в боротьбі проти німецького гітлеризму і мусимо бути готові на найгірші консеквенції. За здобуття держави треба боротися».

Учасники курсу трактували спершу ці слова Осипа як німецьку провокацію, тому що вони розцінювали членів Похідних Груп як людей, що йдуть разом з німцями.

Ми з Осипом грали дуже небезпечну гру, бо цілковито відкрили свої карти. Елемент на курсі був різношерстий. Була навіть одна вчителька-жидівка. Вправді, ми були певні, що вона не доноситиме на нас до німців, але між учителями могли бути й місцеві «фольксдойчери», які могли доносити.

Вчителі дуже часто порушували актуальну й дуже болочу в цей час тему двох ОУН – Мельника і Бандери. Ми вяснювали слухачам різниці між обома організаціями, вказуючи на факт, що в той час, коли ОУН під проводом Степана Бандери, всупереч німецьким східнім плянам, проголосила відновлення самостійної Української Держави, мельниківці виступили проти Акту 30 червня, чим заявили себе попутниками німецької нацистичної політики.

Минало літо – були останні дні серпня. Ми плянували закінчувати наш курс, щоб учителі мали час пороз'їджатися до своїх домів. На 28 серпня ми готовували закінчення курсу з буфетом і забавою. Вона відбулася в залі клубу, що була заповнена людьми – учасниками курсу і запрошеними гостями.

В неділю рано після сніданку я та працівники Районного відділу народньої освіти виписували посвідки для курсантів. Я мусив підписати щось біля 120 посвідок, які ми вручали вчителям.

Увечері Осип, я, вчителька Б. і ще одна вчителька пішли на квартиру Марії, де вона нас усіх угощала; грав патефон, була щира, дружня і невимушена атмосфера. Після півночі ми з Осипом розпрощалися з Марією і рештою товариства та пішли на свої квартири. По дорозі нас опанував «шибеничний» гумор і ми так реготалися, що замість іти з Яруна до Юрківки, пішли в протилежний бік. Щойно по довшому часі ми зорієнтувалися, що йдемо не туди, куди слід. Тоді Оип каже: «Ми чомусь надто веселі сьогодні. Така веселість нічого доброго не вішне. Мені завтра вранці їхати до Житомира – коли б там не попасті в якусь халепу».

Як же швидко справдилися його побоювання, хоча тільки в моєму випадку!

Aрест

В понеділок рано я пішов на снідання до юдаїні із Степаном Кузьмином. Офіціянтка подала снідання на стіл тільки мені, а Степанові нічого. Я пішов спитати, чому йому не подають. Відповідь була: «Начальство не веліло». Тоді я вернувся до столу і з люті вдарив кулаком по ньому так сильно, що ввесь харч опинився на підлозі. Після того я із Степаном залишив юдаїнню і пішов у напрямі своєї квартири, а за мною гналися міліціонери і стріляли. Зрештою мене заарештували та завели на міліцію. Формальний арешт провів комендант української міліції Клим Кульбач разом із «фольксдойчером» Ерлебеном із села Анет. Тоді був також арештований Степан Кузьмин. Ми переночували в міліційній тюрмі, а вранці нас повезли до Звягеля. Їхав з нами Ерлебен і наш голова Районної Управи, Хома

Петрович. У Звягелі завезли нас до «ортскоменданта». Першим пішов Ерлебен; не знаю, що він про нас говорив. Тоді пішов Хома Петрович. Після них пішов я, і на запитання «ортскоменданта» пояснив ситуацію. Він наказав нас звільнити.

Опинившись на волі, ми пішли на квартиру окружного провідника «Батька», який порадив нам повернутися на старе місце. Того ж самого дня ми повернулися до Юрківки, де я зайшов до знайомої. Пізніше вирішив зв'язатися із шкільним референтом, який був при німецькій армії. Він видав мені посвідку, що я маю право організувати шкільництво на терені Ярунського району.

Вранці 5 вересня 1941 р. Кульбач знову арештував мене, Степана і «Зерку» (Антоніну Оржехівську). Не маючи певності, чи «ортскомендант» і цим разом нас не звільнить, він повіз нас до «ляндвірта». Цей не схотів з нами й говорити, ані слухати наших аргументів, лише наказав відвести нас до в'язниці, де нас зареєстрували. Варто держали «фольксдойчери», які служили в міліції. Тюрма була набита в'язнями, було в ній біля 500-600 жidів – чоловіки, жінки, діти. Цілий день вони сиділи на тюремній площі, а на ніч їх заганяли до камер. Крім них було коло 90 в'язнів-арійців (українців, росіян), яких заарештовано за різні провини, деяких за доносом, що вони були совєтськими апаратниками та переслідували людей.

Записавши до тюремного реєстру, повели нас на другий поверх і примістили у великий камері, де було щонайменше 25 в'язнів. За яких 20 хвилин приходить комендант тюрми К. і питає: «Хлопці, ви бандерівці чи мельниківці?» Відповідаємо, що ми опинилися тут внаслідок непорозуміння та наклепу декількох осіб. Після нашої відповіді комендант відійшов. Може, за яку годину принесли нам пакунок, що викликало здивування спів'язнів, а один із них, москаль, сказав: «Вот, западні! Тільки вошлі в тюрму, а уже ім'яють подарки!» («От, західняки! Тільки-но увійшли до в'язниці, а вже мають подарунки»).

Під вечір комендант в'язниці забрав мене і Степана до порожньої камери і сказав: «Не бійтесь, вам нічого злого не станеться, я вас якось звільню з тюрми». «Зірку» примістив у жіночому відділі.

Сидячи в тюрмі, зокрема німецькі, важко було сподіватися чогось доброго, треба було готуватися до найгіршого. Все таки нам жилося непогано, бо ми діставали харчі з міста від наших людей.

Одного вечора знову прийшов комендант тюрми і повідомив нас, що в тюрмі є п'ять мельниківців. Як ми довідалися пізніше, справа їхнього арешту представлялася ось так: у 1939 р., коли большевики йшли «визволятися» Західну Україну, пішов з ними Сеньчук, молодий хлопець з одного села біля Корця. Як постав розкол в ОУН, він пристав до мельниківців. Повернувшись в липні 1941 р. до свого села, він старався встановити зв'язкові пункти, через які повинні були переходити мельниківські Похідні Групи.

Сеньчук пішав до Звягеля на станцію української міліції і встановив кличку, на яку мали б зголосуватися мельниківці. Одного вересневого вечора зголосилося до міліції п'ятеро людей, які подали кличку. Міліціянти прийняли їх дуже привітно і просили дещо почекати, бо вони зайняті. Згодом сказали: «Знаєте, в нас немає у міліції досить місця на нічліг, ми заведемо вас до готелю, де ви зможете вигідно переноочувати». Один міліціонер відпроводив їх прямо до тюрми. Ніч була темна, світла не було, тож мельниківці не могли зорієнтуватися, куди їх ведуть. Яке ж було їхнє розчарування, коли вони вступили в тюрму! Там вони цілковито

впали на дусі. Їх ніхто не переслуховував. Вони не знали, що з ними буде. Ми із Степаном сказали їм, що сидимо за «маленьку галабурду» та непорозуміння.

Один з них познайомився у в'язниці з дівчиною-арештанткою, яка сиділа за якусь незначну провину і сподівалася незабаром вийти на волю. Тим часом ми довідалися від мельниківців, що вони мають зв'язок зі своїм Проводом. Тож ми вирішили післати ту дівчину і нашу «Зірку» до мельниківського Проводу, щоб нас якось звільнити. Для того ми випросили в коменданта тюрми, щоб він звільнив «Зірку», коли ця друга дівчина виходитиме з тюрми. Так і сталося. Дівчата поїхали до Житомира, де зв'язалися з «Кардашем» (Олегом Ольжичем-Кандибою), і розповіли про те, що ми сидимо в тюрмі. В Житомирі саме тоді панувало нервове напруження і великий хаос. Причиною було те, що хтось застрілив Сеника і Сциборського (провідних членів мельниківської ОУН), і це вбивство мельниківці відносили на рахунок бандерівців. «Кардаш» заявив, що в такій ситуації не може ні сам поїхати, ні будь-кого послати до Звягеля в нашій справі. Обіцяв за деякий час нас визволити, про що повідомили нас дівчата, повернувшись назад.

За декілька днів «Зірка» прийшла до нас на побачення і дала мені тисячу (а може, й дві) карбованців. Вона розповіла, що на мою квартиру в Юрківці прийшов чоловік малого зросту і питав за мною. Довідавшись від господарів, що я в тюрмі, він витягнув пакет грошей і просив передати для мене, попрощався і пішов. Господар був дуже чесний і доставив ці гроші мені за допомогою «Зірки».

Після повернення дівчат наші мельниківці остаточно заломилися. До того чимало причинився Степан, який постійно критикував ПУН (Провід Українських Националістів) за самолюбство і недолугість, за те, що він не в силі візволити кількох своїх людей з тюрми. Дуже часто він говорив їм: «Це дуже прикро, ми сидимо в тюрмі і не знаємо, що з нами станеться, а наш вождь, Андрій Мельник, певно сидить у каварні в Берліні та п'є з німцями пиво». Я звичайно відходив убік, бо боявся, що зарегочуся і нас здеконспірують. Мельниківці божилися, що як вийдути на волю, то зразу повертаються на свою Гуцульщину (вони були з Коломийщиною), бо вони мають досить такої організації.

В тюрмі нам жилося непогано, але все була небезпека, що нас можуть розстріляти. До того ж обіцяна допомога від мельниківського штабу не приходила. Найгірше, що ми пережили – це розстріл жидів. Це було десь між 17 і 20 вересня. Над ранком ми почули страшні зойки жидів. Це спецгрупа СС забирала їх з в'язниці на розстріл. Нагло двері нашої камери відчинено і кілька десятків в'язнів загнано до нас. Німці з автоматами увірвалися до нашої камери. Один з них запитав, хто знає німецьку мову. Зголосився я. Тоді він вимагав від мене вказати, хто тут жид. Я заявив, що тут самі українці і росіяни. Він викликав кожного зокрема і питав, чи він жид. Очевидно, ніхто не призвався. Під кінець перевірки прийшов наш комендант тюрми, і це його заслуга, що нас не розстріляли. Після відходу німців ціла камера впала на коліна і молилася, хоч там були і невіруючі, комуністи та атеїсти.

На волі

На другий або на третій день, коли до тюрми прийшли два офіцери з Вермахту, комендант тюрми представив їм нашу справу. Нас покликали і спитали, звідки ми і за що нас заарештовано. Після нашого вияснення вони заявили, що нас звільнюють і ми можемо вертатися до Галичини, але по хвилині нагадали, що там

же кордон між Раїхскомісаріятом і Генеральною Губернією. Подумавши хвилину, врешті сказали, щоб ми верталися на старе місце до Яруні і там працювали. Степан і я швидко зібрали свої речі, подякували комендантovі тюромі за звільнення і покинули в'язницю.

Насамперед пішли ми на квартиру, де жив окружний провідник, Володимир Фрайт. Вислухавши нашу розповідь, він сказав, що добре було б нам залишитися в Яруні, але якщо буде загроза поновного арешту, то ми повинні йти до Корця та зголоситися на станиці української міліції. Провідник подав прізвище одного міліціонера і кличу до нього. Хата, де жив окружний провідник, була на горі, а в долині плила р. Случ. Від хати до ріки було якихось 400-500 метрів. Там розстрілювали жidів.

Під вечір ми вже були в Юрківці і пішли на ночівлю до однієї родини вчителів. Господар дому сказав нам, що він був у центрі району і довідався, що там уже знають про наше звільнення, і якщо ми там з'явимося, то нас знову заарештують. Ми не мали іншого виходу як податися до Корця.

Корець

Переночувавши в приятелів, вранці ми вирушили з Юрківки в дорогу до Корця. По дорозі зайшли в селах Великий Молодьків та Деражня до знайомих учителів. В Деражні я побував на лекції, на яку запросила мене симпатична вчителька Ніна Старовайш.

У Корці ми зголосилися на зв'язок та дістали приміщення в кімнаті, що її вже раніше зайняла українська міліція, бо її мешканці втекли з большевиками. Харчування було в домівці української міліції. Туди ми із Степаном ходили на снідання, обід і вечерю. Склад міліції – майже поголовно члени ОУН і симпатики. Командант Данилюк – прихильник мельниківців, але до нас – бандерівців – ставився приязно та з респектом, бо саме ОУН поставила його на пост коменданта.

В кімнаті, де я жив, було багато різних архівів, яких не встигли забрати втікаючі большевики. Це були архіви рівенського НКВД. Там я читав різні «ревеляції» про ОУН. Були там виявлені псевда та описи поодиноких підпільників. Траплялися такі псевда: «Сталін», «Гітлер», «Черчіль», «Чорт».

НКВД вербувало своїх агентів-сексотів («секретних сотрудників», себто секретних працівників) із усіх прошарків нашого суспільства. Це були селяни, вчителі, священики та інтелігенти різних професій. Цікаві були звіти сексотів-попів про єпископа Олексія в Острозі. Там були описи, скільки пляшок та сортів вина має він у своїй пивниці, скільки держить гусей, качок, індиків та пантарок. Чи-таючи ці звіти, я бачив, що органи НКВД вміли запрягти до служби сотні людей, навіть деяких ворогів їхньої влади, і всі вони виконували доручення шпигувати та доносити на всіх, навіть на своїх рідних.

Після тижня моого перебування в Корці прихав із Звягеля окружний провідник Володимир Фрайт і повідомив мене, що він незабаром виїжджає до Галичини, бо померла його маті і він мусить поладнати маєткові справи своєї родини, а я повинен на той час перебрати округу. З ним я був знайомий ще з грудня 1936 р. з курсу інструкторів ХВМ (Хліборобський Вишкіл Молоді) у Львові.

Наприкінці вересня 1941 року я поїхав до Рівного. Там мене зустрів Володимир Добрянський, якого я зінав з Володави – разом з Дяченком ми в нього дуже

часто ночували. Він прийняв мене дуже радо і сказав: «Ми за тебе вже хотіли панахиду правити, бо дістали вістку, що тебе заарештували та розстріляли в Звягелі». Вислухавши мою розповідь про цей арешт, він запросив мене до села, віддаленого на яких 15 км від Рівного на схід, звідки походила його жінка Лера. Її батько був у тому селі директором народньої школи. У нього я й заночував, бо саме там жив тоді Владко з дружиною. Пригадую, що мене вгощали там печеною гускою, пампушками і тортом. Ця щира гостинність зовсім незнайомих мені осіб була характерною для місцевих людей.

Приблизно в тому часі на моїй квартирі в Корці певний час жив молодий хлопець, що мав псевдо «Запорожець». Він приїхав з Києва, де при Крайовому Пропагандистському виконавчому комітеті виконував функцію кур'єра. Він розповів мені цікаву пригоду. Одного разу пішов він на т.зв. Єврейський базар (Євбаз) у Києві і там уркагани (злодійчики) вкрали йому «портмонету» з грішми та документами, а головно пашпорт, без якого не можна було нікуди ходити, бо дуже легко можна було потрапити до в'язниці. «Запорожець» повернувся з базару на зв'язкову квартиру та розповів про це своїм друзям-кур'єрам. Вони порадили йому піти до газети «Українське Слово» і дати оголошення про крадіжку документів, а тоді він зможе зголоситися у міліцію та зробити новий пашпорт (вкрадений був і так фальшивий). Наївний «Запорожець» не зорієнтувався, що його друзі жартували... Він поїхав до «Українського Слова», а там спрямували його до бюро оголошень. Він розповів, у чому справа, і хотів дати оголошення. Поки встигнув це полагодити, прийшов міліціонер і його заарештував. Чому? В редакції побачили, що це галичанин і з другої кімнати потелефонували на міліцію – тоді в Києві була нагінка на галичан, особливо бандерівців. Міліціонер завів його до головного комісаріату міліції, зголосив комендантovі Романові Біді та відійшов. Біда придивився ближче до заарештованого, а тоді вхопив його в обійми. Вони обидва сиділи разом у тюмні – Польщі, там подружили і тільки ось тепер зустрілися в Києві як «вороги» – один мельниківець, а другий бандерівець. Після радісного привітання Біда розповів «Запорожцеві» про ситуацію в Києві. Він був дуже пригнічений двоподілом націоналістичного руху саме тоді, коли Україна має так багато зовнішніх ворогів. Він з гіркістю говорив, що ось тепер німці стріляють бандерівців, а не забаром візьмуться до мельниківців. Зрештою, він видав «Запорожцеві» документ і спрямував до Корця.

За декілька місяців, точніше в грудні, заарештовано в Києві визначних мельниківських діячів – Олену Телігу, її чоловіка та інших, а між ними шляхетного героя української революції Романа Біду. Всіх їх розстріляли в Бабиному Яру на початку 1942 року.

Незабаром «Батько» виїхав до Стрия, а я перенісся на його квартиру. В Корці було нас п'ять осіб – нетутешніх, без будь-яких засобів проживання. Наша Звягельська округа була на терені Житомирської і Каменецької областей, але наш Окружний Пропагандистський комітет знаходився в Корці. До округи належали такі райони: Новгород-Волинський, Ярунський, Баранівський, Ємільчинський, Городницький, Довбишівський, а з Камінецької області: Берездів, Полонне, Славута і Шепетівка. Пізніше прилучено ще Корець, Людвіпіль (Соснове) та Межиріччя.

Після від'їзду «Батька» приїхав обласний провідник Рівненської області «Бусел», передав інструкції відносно нашої роботи та познайомився з тереном. Обіцяв прислати фінансову допомогу. Рівно ж прислав мені на допомогу орга-

нізаційного референта Олексу Присяжнюка-«Драпача», родом із Луччини. За деякий час ми одержали 1000 карбованців та одну тонну паперу. В Корці була друкарня, власність Районної управи. Я був знайомий з головою відділу народньої освіти (прізвища не пригадую) та одним учителем на ім'я Ростикус. Тож пізніше я домовився з ними, щоб під їхньою фірмою видати історію України.

Тих 1000 карбованців нас не рятували, бо, наприклад, буханець хліба коштував 100 карбованців, отже, ми й далі бідували, лише й маочи щастя, що харчувалися в Ідаліні української міліції безплатно. Тоді я зв'язався з О. Годуном і він став нашим господарським референтом. Походив він із Людвипільщини, був зарадний та цілим своїм еством відданий справі української революції.

Крім п'яти осіб, яких я згадав, у моєму терені був ще Сергій Отченаш-«Сатанчук» та його молодший брат, здається, Ігор. Були ще члени Похідних Груп у Городницькому та Ємільчинському районах (главно з Белзчини, наприклад, Павло Палюшинський із сином).

Праця в терені

Я доручив Годунові розпочати працю в селах Житомирщини, які сусідували з Кореччиною і Людвипільщиною, та подати мені зв'язкові клички. Одного дня я прийшов до його села, там преночував, а на другий день ми разом пішли в терен та відвідали робітників в одному тартаку. Перед вечором він сказав, що повертається додому, а мені дав кличку, на яку я повинен був зголоситися в тракториста-інваліда в сусідньому селі. Йдучи до цього села, я чомусь мав погане передчуття.

Врешті знайшов я призначену хату та обмінявся кличкою з господарем, який дуже влесливо почав увихатися біля мене, не дивлячись мені у вічі. Його поведінка мене відразу насторожила і збудила інстинкт самозбереження, вироблений на протязі довгих років підпільної роботи. Коли господар вийшов до кухні і перешіпувався з жінкою, мій загострений слух уловив слово «сільрада» і цього було мені досить – я зрозумів, що в цій хаті мені залишатися небезпечно. Повернувшись до кімнати, господар сказав, що вечера незабаром буде готова, тільки жінка мусить за чимось збігати до сусілів. Тоді я сказав, що мушу вийти надвір за потребою і більше до цієї хати не повернувся. Я був певний, що жінка побігла повідомити міліцію, тож вирішив іти до Годунового села, але не дорогою, а городами – для безпеки. Це було в другій половині жовтня. Надворі вже зовсім стемніло. Падав зливний дощ. Земля на городах розмокла і перетворилася на липку грязюку, що утруднювало пересування. В одному моменті я зачепився за якесь бадилля, впав у грязюку і відчув нестерпний біль у правій нозі. На щастя, нога не була зломана, а лише звихнена. З невимовним трудом я над ранком доволікся до хати Годуна, де пролежав яких три дні.

Зараз першого дня прийшла якась жінка, оглянула мою ногу, натягнула її та обв'язала шматками білого полотна. В суботу господиня відвезла мене до Корця.

Приблизно в тому часі я одержав листа з наказом приїхати до Рівного на зустріч. Зголоситись повинен я був на станції української міліції, де працював Вовчик, якого я знов ще з Володави. Тому що лист прийшов не зв'язком, лише «легально» через Районну управу в Корці, і не на псевдо, а на мое справжнє прізвище, «Драпач» сказав мені, що це може бути провокація. Порадившись з ним, я вирішив не їхати на ту зустріч.

При кінці жовтня я дістав «грипса» (підпільну записку) від «Охріма» з питанням, чому я не приїхав на зустріч до Рівного і чому на лінії Корець-Звягель пропала йому шкіра на чоботи, призначена на Схід для підпільників. Словом, нарікання на наш зв'язок. Грозив, що мене і «Драпача» накаже розстріляти тощо. Ми з «Драпачем» прочитали ще раз того «грипса» і тоді вирішили відписати більш-менш так: «Друже, Ми вас не знаємо і дивно нам, що ви маєте до нас претенсії, для яких нема будь-яких підстав. Ми маємо свій провід, а такого псевда, як „Охрім“, не знаємо». Щойно за два місяці ми довідалися, що це писав до нас Крайовий Провідник ОУН на ПЗУЗ Дмитро Клячківський...

До певної міри міг нас виправдати той факт, що саме в жовтні того року відбувалися в Рівному масові арешти членів ОУН. Тоді, між іншим, заарештовано «Остапа», який, однаке, втік з будинку гестапо, вискочивши з вікна першого поверху. Це й давало нам привід думати, що цей лист – прямо мельниківська провокація.

Корець був для нас дуже важливий, бо через цей підпільний пункт висилано на Схід літературу, одяг та шкіру на взуття для підпільників. У грудні 1941 р. саме тим зв'язком переслано «Історію України» Крип'якевича, «Де шукати наших історичних традицій» Донцова та інші нелегальні і легальні видання.

Господарські справи у нас дещо поправилися, бо тодішній районний провідник Сайчук (з Кобильні) давав нам деяку харчову допомогу.

Деколи з Житомира приїздив Сергій Отченаш, родом із села Богородиця (Грубешівщина), і ми разом з ним ходили до прикордонних сіл Яруншини проводити протинімецьку і противільську пропаганду.

Наприкінці листопада або на початку грудня німці почали перебирати під свою опіку українську міліцію. Тоді прийшли до Корця два жандарми. З того часу ми не могли далі харчуватися в міліційній їdalyni; до того ж німецька поліція зайняла мое помешкання, і я мусив шукати іншого. «Ворон» знайшов мені пріміщення на Жадківці в одних людей, але я мусів жити в спільній кімнаті з іншими членами родини. «Драпач» дістав помешкання на Новому Корці, а «Ворон» жив у тій же дільниці. Мое помешкання було віддалене від «Драпачевого» на яких п'ять хвилин ходу.

На початку грудня гостював у мене обласний провідник Житомирщини, Василь Хома-«Щербак», якого я знав із праці у філії «Сільського Господаря» в Сокалі. Він переночував одну ніч і по зв'язку поїхав до Рівного. Він питав мене, чому я не поїхав на працю до Житомира. Я пояснив йому, що мені доручили бути в Корці, тож не можу самовільно переїжджати в інше місце. Наша округа належала до Житомира, і я не раз мусів писати два звіти з праці – один до Рівного, а другий до Житомира. Хома був дуже офіційний. Поїхав до Рівного, щоб дістати більше людей для Житомира.

Побутові справи

Відколи ми втратили можливість харчуватися в міліційній їdalyni, проблема нашого подальшого виживання стала дуже гострою. Цю справу ми на Проводі округи продискутували, але знайти вихід із ситуації було тяжко. Тоді Василь Кичун, який щойно приїхав з Баранівки, поінформував нас, що там є світової слави фабрика порцеляні, і якщо б ми закупили певну кількість тієї порцеляні, то в Корці можна б її продати за вищу ціну і так забезпечити собі прожиток у

цьому місті. Далі він сказав, що фабрика не хоче приймати грошей, а вимагає заплати харчами, особливо пшеницею, житом, вівсом. Але де ж взяти збіжжя? Вирішили ми, що я піду до голови Районної управи просити про збіжжя. Головою був тоді Крижанівський, ще старого гарту службовець, якому німецька окупаційна влада не могла нічого закинути, бо він виконував усі її доручення точно. «Ворон», який працював у Районній управі, замовив мені «авдієнцію».

Мушу признатися, що йшов я туди з острахом, бо не знав, як мене прийме Крижанівський. Однака ця зустріч принесла мені міле розчарування. Спершу він подав мені руку, а тоді пішов і зачинив двері свого кабінету, щоб ніхто не зайдов. Тоді я приступив до справи і розповів, що нас є семеро і ми не маємо засобів для прожитку, отже потребуємо його допомоги. Ми плянуємо відкрити крамницю порцеляні і фаянсовых виробів, тож нам потрібно збіжжя для закупівлі товарів у фабриці – принаймні вісім кірців. Він усміхнувся і погодився дати нам це збіжжя, а також підводи до фабрики в Баранівці, віддаленій на 60 км від Корця.

Незабаром я вислав Василя Кичуна до Кобильні. Там солтис дав йому підводи та обіцяне збіжжя, і він поїхав до Баранівки. За кілька днів підводи приїхали з крамом до Корця. Василь, хоч дуже молодий, знаменито вив'язався із свого завдання та привіз дуже багато порцеляні. На другий день «Драпач», Василь і я розпакували крам, а «Драпач» зробив «розцінку» його та визначив ціни.

На третій день розпочато продаж товару. Крамаркою була Ганя Юрків, а помагав їй «Драпач». Того дня, ще далеко до відкриття, багато людей стояло в черзі, хоч ніхто не оголошував крамниці.

Місцеві кооператори з Райспожспілки (зокрема, п. Давидович) ще перед відкриттям крамниці пішли зі скаргою на нас до голови району, себто Крижанівського, із запитанням, чому він дозволяє відкривати крамницю галичанам, а до того бандерівцям. Він відповів: «Я дозволяю тому, кому хочу».

Різдво святкував я у своїх господарів на Жадківці, а на Йорданські свята поїхав до Кобильні, де мене примістив Сайкевич у свого родича. Раненько я з господарями пішов до церкви, а потім на ріку Корчик, де священик посвятив воду. Був гарний день, але мороз був тріскучий. Щоб я не змерз, господар вдягнув мене у свій кожух. Назагал свята пройшли гарно.

«Галя»

Моїм обласним провідником у тому часі вже не був Бусел, а молодий галичанин «Галя». Він був дуже рухливий, деколи перебував у Корці або в Кобильні цілий тиждень. Дуже часто ми дискутували на тему побудови організації, її членства. Він стояв на становищі, що наша організація повинна бути в першій мірі політична та повинна складатися з «професійних революціонерів».

Не знаю, що саме сталося, але в березні 1942 р. після вишкільного курсу його звільнili з посту обласного провідника. Правдоподібно, це мало якийсь звязок з групою «Непоборні», що постала на Волині і складалася з членів Похідної Групи-Північ. Мені відомо, що до неї належали: Іван Мітрінга, Роман Паладійчук та інші.

Поїздка до «Охріма»

Приблизно в половині лютого 1942 р. я дістав організаційним шляхом доручення прибути до Рівного, а właściво до одного села під Рівним, на зустріч із Крайовим

Провідником «Охрімом» – Дмитром Клячківським. Сьогодні вже не пригадую, які засоби транспорту я вживав, але напевно не їхав вельосипедом, бо були тоді страшні сніги, заметлі та тріскучі морози. Правдоподібно, я дістався до Рівного якимсь приналежним вантажним автом, звичайно німецьким – за горілку. Після зголослення на зв’язковій квартирі мене доставили до Рівного на помешкання, де я зустрів двох братів Буслів. Саме в тій хаті я мав зустріч і нараду з «Охрімом».

Насамперед він перепросив, що написав раніше такого листа з погрозами, але коли йому рвуться зв’язки, то тяжко бути зрівноваженим. Тоді я пояснив, чому не прибув на першу конференцію: ми обидва з «Драпачем» уважали, що це була провокація, тим більше, що тоді були в Рівному масові арешти.

Тоді він зняв зі стіни карту Житомирської області, яка показувала всі місцевості; всі ті місця, де знаходилися наші станиці, були приколені шпильками (булавками). Я здав йому звіт про терен, де є наші люди: скільки є членів, скільки симпатиків, загальний огляд національної свідомості, а далі: культурне життя, шкільництво, адміністрація, німці, большевики тощо.

Перед від’їздом «Охрім» поінформував мене, що відтепер ми є у війні з Німеччиною, та дав мені комунікат Проводу, що всім підпільникам вільно вживати зброю. Цей комунікат мав дату 14 лютого 1942 р.

Приїхавши до Корця, я скликав відправу районних провідників, на якій відчитано комунікат Проводу і доручено подати його до відома місцевим клітинам. Після повідомлення всіх наших людей комунікат знищено.

Виїзд із Корця

В половині березня 1942 р. відбувся на нашому терені, у Межирічанському районі, політично-пропагандивний курс для нашої округи та сусідніх округ Рівенщини. На курсі викладали люди з Рівенської округи. В програму курсу входили такі предмети: ОУН, марксизм і московський большевизм, стратегія і тактика нашого руху на Центральних та Східніх теренах України, пропаганда та конспірація.

Після закінчення курсу обласний провідник «Галія» повідомив мене, що мені призначено відпустку, тож я можу їхати додому до Галичини, а після відпустки повинен їхати на працю до Житомира. Ще перед моїм від’їздом прибув до Корця Сергій Отченаш-«Сatanчук», який мав завдання забрати до Житомира Василя Кичуна, Степана Кузьмина, свого молодшого брата Ігоря та інших – на революційну роботу. З Отченашем був теж «Бульба» – вже третій з чергі обласний провідник Житомирщини. Першого, Василя Щербака, розстріляло гестапо в грудні 1941 або в січні 1942 р. Десять в лютому або березні загинув другий обласний провідник – Марчак. Умовини революційно-підпільної праці були дуже тяжкі, бо німецькі поліційні органи опанувала московська агентура, яка звернула всі свої сили проти українського підпілля та українців узагалі.

Після курсу я мав лише один або два дні для полагодження своїх особистих справ. Спакував свої речі, попрощався з «Вороном», «Драпачем», своїм господарем, Вірою Груницькою, Ганею Юрків, узяв вельосипед й у Великодню суботу, 1 квітня 1942 р., вирушив у дорогу до Рівного. Туди доїхав я пополудні, а треба було ще дістатися до села Клевань. Там я зголосився на зв’язкову квартиру. Не забаром прийшов «Остап», організаційний референт Крайового Проводу ОУН на ПЗУЗ. Наша зустріч була дуже радісна. Він порадив мені їхати на Берестечко.

Хотів дати мені зв'язкову адресу, але я сказав, що в Берестечку маю знайомого – Івана Филиповича, з яким перебував у Володаві, і що він напевно постарається перевести мене через кордон до Галичини, яку німці тоді називали Генеральною Губернією. Німці так само втримували «сокальський кордон», як раніше поляки.

Вже смеркало, коли я виїхав від «Остапа». Дорога була брукована, по дорозі я не зустрічав жодних підвід. Приблизно біля 10 години ночі я приїхав до одного села, знайшов зв'язкову хату і попросився переноочувати. Поклався спати, але не міг заснути, бо в сусістві була церква, в якій саме відправлялося. Я встав, вступив на короткий час до церкви, а тоді всів на вельосипед і поїхав далі в напрямі Берестечка. Їхав я ще три-чотири години, але був страшенно втомлений, буквально вже не міг натискати ногами на педалі. За одним селом побачив хату з ганком, а в ньому лавку. Поставив вельосипед коло лавки, а сам ліг на лавку і міцно заснув. Не знаю, як довго я спав, думаю – яких чотири години. Нарешті хтось торкнувся моого плеча. Я розплюшив очі. Був Великодній ранок. Світало. Господарі прийшли з Великодньої Богослужби і спитали, куди я їду. Я розказав, що їду на Великдень до Берестечка, але по дорозі зіспусувався вельосипед, тому я й спізнився. Господарі запросили мене на сніданок. В їхній хаті я гостював яку годину. Щиро подякував за гостинність та вирушив у дальшу дорогу.

Був гарний соняшний ранок. За кілька годин я доїхав до околиць Берестечка. Йучи вже містом, я бачив радісні святкові обличчя мешканців. Деколи заходив до хат попросити води. Господарі давали воду і запрошували до столу, але я відмовлявся. Розпитав, де живе голова району Іван Филипович, і десь в обід потрапив до його хати, де застав тільки його маму і сестру. Сам він мав повернутися ввечері. Коли я сказав, що ми знайомі з Іваном ще з Волдавщини, вони прийняли мене як рідного. Посадили за стіл, нагодували, а тоді запропонували лягти відпочити. В окремій кімнаті я вклався на вигідне ліжко і міцно заснув. Збудив мене Іван десь під вечір, коло шостої години. Ми радісно привіталися і розцілувалися. Він розповідав мені про свою працю на пості голови Району та освідомляючу роботу серед молоді. Пішли спати пізно, і я знову спав міцно, бо був украї втомлений дорогою.

Великодній понеділок я святкував у Филиповича, а вночі з понеділка на вівторок повинен був переходити кордон «Райхскомісаріату». Я попрощається з мамою і сестрою Филиповича, він узяв двох зв'язкових, і ми разом пішли в напрямі кордону. Зі своїм другом я попрощається на кордоні, а два зв'язкових перевели мене на другий бік та запровадили на зв'язкову квартиру, де я переноочував.

Від кордону через Брідшину та Радехівщину я перейшов зі зв'язковим, а пізніше пішов через Бишів, Рожджалів, Зубків, Переспу та Тарків до свого родинного села Боб'ятин, куди добився в середу опівдня. Тут довідався, що восени 1941 року померла моя мама.

Урідних сторонах

Майже цілий квітень і травень 1942 р. я жив у дома. Дуже часто навідувався до Сокалія, де мій двоюрідний брат Омелян Олесько разом з Йосафатом Ковальським мав крамницю. Взагалі багато моїх колишніх приятелів або знайомих із сокальської чи львівської тюрми займалися в Сокалі торгівлєю. Жилося їм

непогано, тож дуже часто запрошували мене до себе в гостину. Деякі вже трохи «оміщанилися» і боялися йти на Схід, бо чули від деяких учасників Похідних Груп, що німці жахливо тероризують населення України та розстрілюють націоналістів-бандерівців. Відвідав я теж Український Допомоговий Комітет (а власно відповідно його Делегатуру) в Сокалі. Комітет був у Камінці Струмиловій.

Зустрічав я Владка Макара, який дуже цікавився ситуацією на Центральних і Східніх Українських Землях і жалівся, що не може брати участі в боротьбі на Сході, бо був без ноги. Розмовляв я теж із Дмитром Шаком, здібним диригентом, який працював у Делегатурі в культурно-освітній референтурі. Референтом культурно-освітньої праці був Євген Гриньків, місцевий. В розмові з Шаком я йому сказав: «Чому ви тут усі в Комітеті сидите? Та вас німці постріляють як собак!» Не знав я, що ці мої слова так фатально спровадяться. Влітку 1942 р. гестапо заарештувало Гринькова і Шака та розстріляло у Львові в листопаді 1942 р.

Зустріч з «Легендою»

У травні дістав я «гріпса» з дорученням з'явитися до Львова на організаційну зустріч. Пойхав я туди і зголосився на зв'язкову квартиру до якоїсь панни. По кількох хвилинах у хату ввійшов Іван Клімів – «Легенда». Хоч я не був з ним знайомий особисто, але знав його з обличчя, бо часто бачив його на загальних зборах «Просвіти», «Рідної Школи» та інших організацій. Він розпитав мене про моє здоров'я та про ситуацію на Сході, поінформував, що я призначений на працю до Житомира і спитав, чи я задоволений з призначення. Моя відповідь була негативна. Тоді він запропонував мені їхати до Полтави. Я погодився. В дальшій розмові він випитував, чи я не хотів би стати православним священиком, бо для них є великі можливості впливати на населення. У відповідь я заявив, що був би згідний, але перед висвяченням треба одружитися, я ж покищо не маю підхожої дівчини, а целебсом не хочу бути (властиво в Українській Православній Церкві немає безжених священиків, лише монахи-священики). Зрештою він заявив, що готується група на Полтавщину і я пойду з цією групою.

Після зустрічі з «Легендою» я пішов до студентської харчівні, що містилася в будинку «Дністра», пообідав, тоді поїхав на головну залізничну станцію та взяв квиток до Сокала, а там пішов на квартиру Омеляна Олеська.

Щокілька тижнів я їздив до Львова на зустрічі, головно зі «Спартаком», який відповідав за висилку та технічне вивінення людей, які йшли на Схід. Мене поінформували, що саме тепер готується група, яка переходить політичний вишкіл, а після закінчення цього курсу ми всі їдемо до Полтави. Так, отже, я пробув у відпустці майже три місяці. Остаточно наш від'їзд із Львова був назначений на кінець червня.

Частина нашої групи поїхала до Полтави скоріше, а ми повинні були від'їхати 29 червня 1942 року. У Львові я мешкав на квартирі Івана Шевчука, студента економії, який походив із села Шарпанці (Сокальщина). У підпіллі він працював кур'єром «Легенди».

II

ПРИЗНАЧЕННЯ ДО ПОЛТАВИ

День 29 червня 1942 р. був знаменний для мене, бо саме того дня наша група повинна була від'їджати на Центральні Землі України. У цій групі були: Іван Семенюк з Копитова (Сокальщина), Дацюк зі Спасова (Сокальщина), поет Олесь Весняний і я.

Днем раніше я мав зустріч у Стрийському парку з Дмитром Маївським-«Косарем», якого знав ще зі Львова, а фактично з Холму (з грудня 1939 р.). Ідучи на зустріч, я не мав поняття, з ким буду розмовляти. Це був полуценний, в парку не було багато людей. Маївський привітався зі мною широко і сказав: «Я повинен тобі розповісти про «схід», але ж ти вже там був, тож усе знаєш». Порозмовлявши трохи, побажав мені успіхів та відійшов.

У день від'їзду я мав ще зустріч на Личаківській вулиці неподалік церкви св. Петра і Павла з «Легендою». Зустріч була широзердечна. Він розповідав мені різні пригоди з підпільного життя. Потім побажав успіхів та дав двофунтову торбу доброкісних цукерок, пояснюючи, що одержав їх від свого приятеля, який є директором фабрики солодощів, а тепер ось передає їх мені на дорогу до Києва. «Легенда» був того дня дуже радісний. Він широко бажав мені щасливо доїхати до Полтави та безпечно там закорінитися.

Попереднього дня «Спартак» вручив нам потрібні документи. Я одержав пашпорт, «пассіршайн», «дурхлясшайн» – для переїзду через кордон, посвідку редакційного співробітника газети «Дніпровська Хвиля» та квиток на поїзд. Всі інформації ми повинні були вивчити напам'ять.

Останнього дня ми готували собі речі на дорогу. Свій святковий одяг і вишиту сорочку я залишив на квартирі Івана Шевчука, а він обіцяв пізніше доставити це моїй родині. Приблизно о п'ятій годині пополудні ми були запрошенні до однієї родини, чоловік якої працював в УЦК, на вечерю. Як на воєнні часи, то вечера була дійсно знаменита, але я не мав великого appetitu – трохи нервувався, бо перед нами лежала далека дорога до золотоверхого Києва та чарівної Полтави.

Після вечері ми поїхали на головну станцію. Поїзд до Києва повинен був від'їти о дев'ятій годині увечері. Ми старалися сісти в поїзд, але без успіху, бо він був набитий військом, а для цивільного населення не було місця. Тоді я побіг до голови поїзду, представив свої документи німецькому комендантству поїзду та заявив, що я і мої друзі їдемо в службових справах. Моя ініціатива мала успіх, і нас впустили до поїзду. Ми зайдли до вагону, де була сама «сметанка» німців – «ортскоманданти», «ляндвірти» і всякі інші чиновники, включно з поліційними. Наша ситуація не була надто весела, бо ми везли зі собою нелегальну літературу, однак німці нічого не підозрювали. На кордоні в Бродах контролювали «кордонні перепустки», але наші були добре підроблені, так що ми не мали жодних проблем. Поїзд був затемнений з огляду на воєнний стан, а контролери при перевірці паперів світили електричними ліхтариками.

У Києві

З Бродів ми поїхали через Здолбунів, Шепетівку, Козятин, Васильків, і десь перед полуценним вже були на головній станції в Києві. Вийшовши зі станції, ми почали

Фотознімка з мгр. Славою Стецько, тепер іншою Головою Проводу ОУН.

від одного візника: «Хлопци, а дайце-но львовського титоню!» («Хлопці, а дайте-но львівського тютону!») Я дуже дивувався, звідки в Києві взялися поляки, та ще й такі, що добре розмовляють польською мовою. Разом усі ми пішли на зв'язкову адресу, а звідти нас по двоє розмістили по квартирах. Я очував на квартирі двох гарних дівчат, студенток медицини.

Вранці я з друзями пішов на Єврейський базар (Євбаз), щоб купити собі місцеву сорочку – вишивку, але виготовлену в советському «Індпощиві». Такі сорочки були тут дуже популярні; їх носять поверх штанів, чого не можна зустріти в Галичині чи інших теренах, і служать вони як «блюзки» (піджаки). В підсоветській Україні такі фабрично вишивані сорочки вдягають не лише українці, але й представники інших національностей (вдягали їх навіть Постишев і Хрущов), і це не викликає жодної урядової реакції; натомість вишина нитками ручним способом сорочка – це вже в очах совєтської влади вияв українського націоналізму.

На Євбазі продавалася різна городина, харчі, одяг, книжки, вельосипеди, різні старі речі. Розглядаючись на всі боки, я побачив знайому – Олю Базильків «Шуминку», яка теж прийшла на базар. Наша зустріч була дуже сердешна. Вона допомогла мені вибрати сорочку, за яку я заплатив приблизно 240 рублів, почавствувала мене горнятком какао. Також ми купили полуницу.

Зустріч з «Орликом»

Попрощавшись з Олею, я пішов на визначене місце зустрічі з Крайовим Прөвідником, Дмитром Мироном-«Орликом». Згідно з інструкцією, я тримав в руці квітку, щоб мій співрозмовник міг мене розпізнати. Обмінявшись кличкою, ми розпочали офіційну розмову. Дотепер я ніколи не зустрічав Мирона. Знав його лице з газет, де писали про вирок суду йому за Польщі, а головно з його ідеологічно-політичної праці «Ідея і чин», яка вийшла на циклостилі в Krakowі 1940 року.

В нашій розмові «Орлик» радив мені, щоб ми довго не сиділи в Києві, бо тут дуже небезпечно – поліція постійно веде нагінку на українських самостійників взагалі, а на бандерівців – особливо. Він звелів мені, щоб я чимськоріше їхав зі своєю групою до Полтави та зголосився там в обласного провідника, друга «Зеленого». Подав загальні інструкції та напрямні праці. Потім зауважив, що ми не маємо дозволу на переїзд через Дніпро, тож мусимо переплисти човном. На лівий берег Дніпра повинні були перевезти нас студентки медінституту, а там нам треба було сісти в Дарниці в поїзд і доїхати до Полтави. Наші зв'язкові дівчата підшукали відповідне місце та перевізника.

Був гарний сонячний липневий ранок. Ми пішли з нашими студентками оглядати Київ – пам'ятник Шевченкові, університет, Поділ, Хрещатик. Так сповнилася моя мрія, яку я леліяв у душі ще з ранньої молодості: побувати колись у столиці України – в неперевершеному красою і маєстом Києві.

Дорога до Полтави

Коли стемніло, ми перепливли через Дніпро човном і пішли в північному напрямку до найближчого села, де переноочували в батьків наших студенток. Ці люди нас дуже гарно прийняли та вгостили. Збудившись уранці, ми посідали, попрощалися з господарями і вирушили в дорогу в напрямі Дарниці. Добравшись на станцію, ми завважили, що там круться якесь підозрілі типи, поліція в чорних мундирах, складена з «фольксдойчєрів» та різних покидьків. Поміркувавши, ми вирішили не всіdatи на поїзд у Дарниці, а йти далі на Бориспіль. і там, або в іншому місті, сісти в поїзд. На жаль, якось так сталося, що ми зайдали, проминули Бориспіль та пішли в сторону Гребінки. Сергій Петренко та ще один ішли попереду, а я – на яких сто кроків позаду. Хоч усі ми були вдяг-

*Григорій Кочура, відомий перекладач з чужих мов на мову українську,
зв'язковий Похідних Груп ОУН в Києві,
іншії Подруги та Друзі, і Автор цих «Спогадів».*

З'їзд ТУСМ-у в Пріні 1951 року.

нуті дещо на совєтський лад, то все таки ми відрізнялися від місцевого населення. Гребінка – це радше велике село. Коли ми вже наблизялися до станції, заступив нам дорогу якийсь чоловік і спитав, куди ми йдемо. Ми сказали, що йдемо до поїзду; ми не могли всіти в Борисполі, бо поїзд був заповнений пасажирами. При тому ми показали йому свої «пассіршайні». Він пішов, ніби задоволений, але ми не були певні, чи він не покличе німецької поліції. На наше щастя, він не мав сумнівів щодо наших документів.

Приблизно о сьомій годині вечора, коли ще світило сонце, приїхав поїзд і ми сіли в нього, але не могли їхати прямо до Полтави, бо залізничні рейки були знищенні, тому ми мусіли їхати на північ. Це було п'ятого або шостого липня.

Ми їхали на Ромодан і там зупинилися біля дванадцятої години ночі. Далі поїзд не йшов, а містом не можна було ходити, бо була поліційна година. Тоді військові німці, які їхали з нами, взяли на себе зобов'язання завести нас кудись на ночівлю, а що готелів не було, то запровадили нас до військової казарми. Ще раніше на залізничній станції ми показали свої документи; я мав посвідку редакції «Дніпрової Хвилі» в Кременчуці, отже мене прийняли без застережень.

Були ми втомлені і голодні, бо від сніданку нічого не їли. За цілий день лише якась жінка в поїзді дала нам трішки смаженої риби, що була смачною, але її було замало, до того ж після неї дуже хотілося пити.

В казармі між двома вояками нараз почалася сварка, а потім бійка, так що аж вибіг майор і спитав про причину заколоту. Виявилося, що причиною було те, що до казарми приведено нас – «ненімців». Після цього інциденту один із вояків нас перепросив, кажучи, що «цей другий вояк – це, властиво, поляк, хоч і записаний як „фольксдойч“». Хотів цей вояк принести нам їсти, але ми подякували, сказавши, що ми не голодні.

Вранці о восьмій годині ми залишили казарму, пішли на станцію та всіли на поїзд, що їхав до Кременчука, на південь, і прибули туди близько дванадцятої години опівдні. Зі станції ми пішли до міста (властиво, станція була в місті), щоб знайти якийсь ресторани, бо були страшенно голодні.

Повернувшись на станцію, я мав малу пригоду. На моєму «пассіршайні» була дата 6 липня, а це було вже 7 липня. Один із двох німців, які контролювали квитки, не хотів мене пропустити, а другий сказав: «Пропусти бідного чоловіка». Нарешті таки мене пропустили, і ми сіли в поїзд.

У Полтаві

За яких три години ми приїхали до Полтави, яка справила на нас чудове враження. Ми вийшли на Південному вокзалі, що міститься недалеко від річки Ворскли. До міста – яких 2 км – ми пройшли пішки. В нас була адреса Олександри Потапенко, яка жила на вулиці Пушкіна. Нарешті ми знайшли число хати, ввійшли туди, а наш Сергій чомусь почав питати російською мовою, чи тут живе О. Потапенко. Вона збентежилася, бо не знала, хто ми такі. Нарешті все вияснилось. Вона мала двоє дітей – старшу дочку (20 років) і молодшого сина Гриця. Увечір повели нас на нічліг, а в найближчому часі ми повинні були піти до міського уряду, щоб «приписатися». Згідно з советським законом, який дуже перестерігали німці, кожна особа мусіла зголоситися протягом доби.

У Полтаві ми вже застали Дацюка, «Зеленого» та інших. На другий день прийшов обласний провідник Ярослав Мудрий-«Окулярник» і поінформував нас, що невдовзі вишлють нас у терен. Покищо я мав багато часу вдень, тому йшов собі до полтавських парків, яких було, як на таке мале місто, багато: Корпусний парк, Ботанічний сад, Парк імені Івана Франка та інші.

Щоб виїхати в терен, треба було бути злегалізованим, тобто мати якусь працю, отже Провід старався про це за допомогою місцевих людей, які мали впливи в місті. Таким чином мене познайомили з Антоніною, дружиною о. Демида Бурка (з Української Автокефальної Православної Церкви), а вона познайомила мене з проф. Помаленьким із Харкова, який симпатизував нашому визвольному рухові. Він працював у бюрі, що займалося сільським господарством і шкільництвом. Я пішов до цього бюра, щоб поговорити з професором, і він поцікавився моєю освітою. Коли я сказав, що маю закінчену сільсько-господарську школу, він пообіцяв вислати мене на працю до однієї з сільсько-господарських середніх шкіл, але при цьому заявив, що мені буде тяжко, бо моя мова видає в мені галичанина. Згідно з вимогою, я написав автобіографію, а пані Антоніна поправила її, узгіднивши з «радянським» правописом, і тоді я знову пішов до проф. Помаленького. Він познайомив мене з головою установи, проф. Фере (з Харкова), який призначив мене до сільсько-господарського технікуму в Андріївці, Нехворощанського району. Маючи призначення та квиток на поїзд, я пішов до пані Антоніни і вона написала мені листа до директора того сільсько-господарського технікуму з проханням, щоб він прийняв мене на працю.

Праця в Андріївці

Одного липневого ранку я пішов на Східній двірець. Сівши у поїзд, я поїхав через Головач та інші села, і після обіду приїхав до районного міста Нові Санжари, а решту дороги до Андріївки пройшов пішки. По дорозі я зустрів людей, які розповіли, що цієї ночі большевики скинули парашутами четверо людей, але німці їх зловили.

Моя подорож зайніла приблизно 5 годин, бо віддаль була 25 км. В Андріївці я зразу пішов до директора технікуму, Сергія Козюка (знайомого Антоніни Бурко), який прийняв мене прихильно, показав школу, сад, город, будівлі, стайню тощо. Ночував я в канцелярії на канапі і майже цілу ніч не спав. Директор сказав, що покищо не може прийняти мене на працю, бо не знає, коли розпочнеться наука – ще нема жодних директив від німецького уряду.

Після кількох днів перебування в Андріївці я повернувся пішки до Полтави (віддаль 60 км) через Соколівку, Балку, Драбинівку, Перещептину, Головач та інші села. В Полтаві я не мав покищо якихось особливих занять, тож відвідував парки, а також музей Івана Котляревського. 31 серпня був я на обласній відправі, якою керував «Зелений» і на якій був присутній також П. Сак-«Могила».

За тиждень я знову поїхав до Андріївки, де нарешті прийняли мене на працю в технікумі. Мені доручено викладати німецьку мову та сільсько-господарську кореспонденцію. До моїх обов'язків належало також писання листів від Управи школи до німецьких властей. Навчання розпочалось на початку вересня 1942 р. Ще до того я їздив декілька разів у поле збирати врожай (складав снопи в полу-кіпки, в'язав їх тощо).

Учительський склад технікуму був такий: Сергій Козюк – директор; Іван Шевченко – спеціяліст від рака картоплі та інших рослинних хвороб; Загородний – професор, агроном; Суїма – викладач (говорив українсько-російським суржиком); Андрій (із села Мачухи, Решетилівського району); ще один, який раніше був у Німеччині на роботі. Крім них, був ще старший чоловік, росіянин – бібліотекар; Омельченко (чи Омеляненко) та Льницький – бухгалтери; Шура – завідуюча кухні.

Технікум був коедукаційний. Було понад 150 студентів і студенток, які жили в гуртожитках, окрім хлопці, а окрім дівчата. Студентство було з Нехворощанського, Новосанжарського та інших районів Полтавської області. Було теж чимало втікачів із Харкова.

Під час моого перебування в Андріївці німці робили перегляд чоловіків у районному центрі в Нехворощі, шукаючи між ними советських партизанів. Я також мусів їхати на таку перевірку і потерпав, щоб німці не відзначали, що я західник, бо в щоденному житті в технікумі люди все звертали увагу на мою вимову. Наприклад, коли я вимовляв слово «світ», то вони чули його як «швіт», або в найкрайшому випадку «съвіт».

В технікумі була величезна бібліотека, а властиво дві. Одна фахова – сільсько-господарська та зоотехнічна, а друга загальноосвітня. Я мав змогу багато читати, головно советських класиків. Одночасно я намагався встановити зв'язки з численними студентами, тому часто бував у їхніх гуртожитках. Пізніше допомагав мені налагоджувати зв'язки студент Гриць з Полтави.

Загальна характеристика терену

У той час більша частина Полтавщини належала до німецького військового управління, тому на цих теренах було більше свободи, існували школи, зокрема сільсько-господарські. В Полтаві був сільсько-господарський інститут, богословські курси, сільсько-господарські технікуми, народні, а в деяких місцях також середні школи. Була теж уведена деяка лібералізація, приватні комісіові крамниці та розподіл колгоспів, тобто кожен селянин одержував призначенну

ділянку землі, яку обробляв, здавав державі контингент, а решту залишав собі. Це було далеко краще, ніж на Правобережній Україні, де діяла німецька цивільна влада під керівництвом «гебітскомісарів» та «ляндвіртів». В Полтавщині були також розпорядки відносно годівлі худоби, свиней та домашньої птиці.

Хоча життєві умовини були тут дещо легші, але зате большевицька агентура була дуже закорінена в різних установах, і тому треба було діяти обережно. В половині вересня, а може на початку жовтня 1942 р., несподівано прийшов до мене Сергій із Писарівщини та повідомив, що в Полтаві відбулися арешти, заарештовано обласного провідника Ярослава Мудрого-«Окулярника», Василя Яворіва-«Зеленого», Оксану Потапенко, одну дівчину-«західнячку» та інших. Один тюремний стражник, здається Редько, випустив «Зеленого» і «Окулярника» на волю, але цей останній був короткозорий і не хотів утікати. Пізніше німці розстріляли і його, і стражника. Арешти відбулися внаслідок провокації з Харкова чи Києва, після смерті Дмитра Мирона, але тоді я ще про те не знав.

Зима 1943 р.

Різдво було сумне. На Свят-Вечір ніхто мене не запросив, бо мало хто з тутешньої інтелігенції мав у собі релігійний патос. Зате з сусіднього села прийшов до мене колядник – 9-літній хлопчина. Колядував, але вже не пам'ятаю ні тексту, ні назви. Цією колядою я був дуже зворушений.

Пізніше я пішов до агр. Загородного, де його дружина приймала мене пампушками. Ми говорили відверто про німців, большевиків та большевицьку агентуру, що розсілася по всіх установах та організаціях.

Надійшов лютий 1943 р. Випали великі сніги. Приблизно 12-13 лютого увечорі надіїхали саньми валки людей. Від них ми довідалися, що вони евакуювалися з Донбасу та Харківщини, бо московські большевики прорвали фронт.

Евакуація

Вранці зайшов до мене директор Козюк і сказав, що ми повинні евакуюватися; він дасть нам на дорогу харчі та сани з парою коней. Він також пойде, коли всіх випровадить. Тоді учитель Х., студент Г. і я пішли до магазину школи, де дістали збіжжя, сало та гарні коні, запряжені до саней, і десь перед полуднем покинули село. Був соняшний день, але дуже холодний. Ми їхали на південний захід, переїхали село Суха Маячка, потім спрямувалися на Кобеляки, в якомусь селі переночували. Другого дня поїхали в напрямі Кременчука. Коли ми зупинилися в одній хаті, я мав довшу розмову з молодим чоловіком, який дуже цікавився нашою історією. При тій нагоді я подарував йому книжку Д. Донцова «Дурман соціалізму». Ночували ми в селянській хаті. Мені дуже боліли плечі, тому господиня поклала мене спати на печі. Там я чудово вигрівся, так що вранці був зовсім здоровий. Господарі широко гостили нас сніданком і просили залишитися ще один день.

Наступного дня ми переїхали через Дніпро саньми. Була дуже гарна соняшна погода, хоча дошкуляв тріскучий мороз. За Дніпром ми зупинилися в одному селі, де дуже багато сливових садів. Там ми прожили два тижні. Примістилися в громадському домі, а спали на сінниках. За два дні після нашого прибуття ввійшли в село італійські війська, які відступали із східного фронту. Вони їхали

військовими автами. Довідавшись, що італійці їдуть на Захід, ми почали з ними переговорювати, щоб нас забрали з собою. До цього спонукало нас ще й те, що учитель Х. постановив повернутися до Андріївки саньми. Втративши засіб транспорту, ми залишилися наче на льоду. Зрештою італійці погодилися нас забрати. Це робили звичайні вояки, бо якби їхнє «начальство» знало, то напевно не дозволило б мені і Г. їхати. Ми заладували наше добро – 100 кг пшениці і багато сала – на італійське вантажне авто, покрите брезентом, і разом з ними від'їхали на північ у напрямі Києва. Подорож була приємна. Італійці співали чудових пісень. Був між ними один тенор Мілянської опери та ще кілька студентів консерваторії, так що вони могли влаштовувати справжні концерти. Настрій у них був крайнє ворожий до війни та Гітлера, Муссоліні, Сталіна.

Переїхавши Дніпро, ми їхали далі через Переяслав і врешті під'їхали під Київ. Тут німецька польова жандармерія обступила нашу військову колону і наказала італійському командуванню негайно завертати військо на східній фронт. Ми подякували італійцям за допомогу, посыдали пшеницю і сало з вантажівки, але не могли нікуди цього прибрести, бо все це було важке. Я послав Г. до найближчого села, де він знайшов чоловіка, який погодився завезти нас і наш бараж до Києва, очевидно, за винагороду.

В Києві ми заїхали до нашого дядька Г., який жив на маленькій бічній вуличці Брест-Литовського шосе. Його не було в хаті, квартира була замкнена. Тоді сусідка попросила нас до своєї хати і нагодувала. В ній ми й переночували, бо дядько прийшов до хати аж по півночі. Ми спали міцно, бо були дуже втомлені дорогою.

Вранці після сніданку ми поїхали з нашою пшеницею до млина і змололи її за допомогою дядька (на поміл треба було мати картку) та повернулися на квартиру.

В Києві ми пробули який тиждень. Друг Г. залишився жити в свого дядька, а я на кілька днів перенісся на зв'язкову квартиру до Григорія Кочура. Це був заслужений діяч культури та широковідомий перекладач із декількох чужих мов на українську. Він широко цікавився історією націоналістичного руху в Західній Україні і тому рухові беззастережно сприяв. Ми провели багато годин на дружній розмові, а також разом оглядали зруйнований Хрестатик, собор св. Софії та інші пам'ятки культури. Як я згодом довідався, він – за сприяння українському визвольному рухові і за переховування на своїй квартирі підпільників – відбув 15 років каторги на Сибірі.

Судила доля, що він у 1991 році приїхав до США на конференцію, яка відбувалася в університеті Урбана-Шампейн, штат Індіана, де я працював бібліотекарем до виходу на пенсію. Ми там зустрілися, і я мав можливість запросити його з невісткою до себе та віддявитися за незабутню гостину в Києві. Ми із зворушенням згадували нашу зустріч у Києві і наші палкі розмови півстоліття тому.

Врешті одного дня вранці ми з другом Г. спакували свої речі до виїзду на Захід і вийшли на Брест-Литовське шосе. Шоферові однієї вантажівки, який їхав до Житомира, дали ми пляшку горілки (самогону), і він нас підвіз. Крім нас, на цю вантажівку повсідало багато подорожніх, в більшості жінок, які займалися «паскарством» – спекуляцією, головно купівлєю і перепродуванням харчових продуктів. Цим транспортом ми доїхали, здається, до Коростишева. Якраз перед самим містом німецька польова жандармерія затримала вантажівку, а нам наказала злісти з неї. Пасажирів не ревізували, лише записали прізвище шофера, число автомашини та інше. Шофер мусів від'їхати, а ми залишилися просто на

дорозі. Було це пополудні. Треба було десь заночувати, але на це треба було мати дозвіл німецького «ортскоманданта». Я і мій супутник знайшли одну родину, яка рада була нас прийняти, якщо ми дістанемо дозвіл німецької влади. Тоді я пішов до «ортскоманданта», показав посвідку, що я працюю у сільсько-гospодарському технікумі, і що опинився тут з доручення дирекції школи. Все пішло гладко. Переночuvавши, ми вийшли на шосе. Там за деякий час нам удалося зупинити вантажне авто, яке їшло в напрямі Рівного. Дали шоферові півлітри самогону і він погодився нас підвезти.

Знову в Корці

Висівши в Корці, ми попрямували на зв'язок. Це місто було мені добре знайоме. Ми пішли на квартиру до «Ворона», який жив на Новому Корці. Корець – колись славетне місто – за часів німецької окупації нічим не відрізнялось. Великий Корець складався власне з міста Корець, Жадківки та Нового Корця. Був там жіночий православний монастир, цукроварня, шпиталь, осідок Районної управи та міліції. У вересні 1941 р. тут постала українська гімназія, яка проіснувала, мабуть, до грудня того ж року. Отісля була лише 7-класова школа.

«Ворон» привітав нас дуже гарно, як рівнож його господарі, які знали мене з 1941-42 рр. Нашої «братії» – Василя Кичуна, Богдана Мигаля, а головно Олекси Присяжнюка – не було. Від «Ворона» я довідався, що Присяжнюк загинув у лавах УПА в бою з німцями. Я сказав «Воронові», що хочу зустрітися з Клячківським, і він обіцяв свою допомогу.

Про Тараса Бульбу

Волинь тоді палала. Бої та пожежі стали буденністю. «Ворон» розповів мені про отамана Тараса Бульбу-Боровця, який оперував тоді на Волині й Поліссі, зокрема в Костополі, Деражні, Олевську. Бульба порозумівся з полковником Лукіним, який керував большевицькими партизанськими частинами на тому терені, через що бульбівці з «Поліської Січі» не будуть воювати проти них, лише проти німців. З тією метою вони виробили клички, якими повинні були користуватися обидві сторони. Таке необдумане рішення Бульби призвело до загибелі офіцерів та стрільців «Поліської Січі», при якій був неофіційно представник УПА, Василь Годун. «Неофіційно» тому, що Бульба про це не знав. В організаційній мережі він був господарським референтом округи.

Одного разу большевицькі партизани зустрілися з бульбівцями на краю с. Річки біля Корця. Бульбівці подали їм кличку, червоні дали відклик. Больше-вицька частина була чисельнішою. Вони роззброїли бульбівців, пізніше сказали їм роздягнутися донага. Тоді почали їх по одному розстрілювати недалеко від криниці. Бачучи це, Годун вдарив одного большевика та почав утікати, а за ним посипалися кулі з кулемета. Ніч була темна, і його не поранили. Знервовані пар-тизани застрілили останнього полоненого, усіх убитих вкинули до криниці і швидко втекли.

Василь Годун прибув на зв'язок до Річок, негайно зібрав упітів та підпільні-ків, і вони поїхали на те місце, де большевицькі партизани розстріляли буль-бівців. Всі вже були мертві, за винятком одного офіцера УНР, який був лише поранений. Його чимшвидше відставили до лікарні в Корці, де він пробув шість тижнів, а може, і довше.

Саме тоді я прочитав у рівненській «Волині» німецький комунікат про те, що гестапо розстріляло 432 в'язні у Рівному, переважно українських націоналістів-патріотів. Там загинув також мій добрій знайомий, шкільний інспектор О. Бусел, визначний націоналіст-революціонер.

Зустріч із «Савуром»

Незабаром по зв'язку я поїхав до Д. Клячківського («Савура», «Охріма») на його квартиру в одному селі біля Рівного. Мені довелось чекати на нього декілька годин. Зрештою він прийшов, і я з'ясував йому ситуацію на Полтавщині. Він мав до мене претенсії, чому після відпустки я не поїхав на працю до Житомира, але до Полтави. На закінчення цієї розмови він сказав: «Їдьте дальше в Полтавщину. Творіть легенду». Я з цим не дуже погоджувався, але й не сперечався, бо був свідомий того, що він не знає відносин на Центральних і Східніх землях України. Суворі умовини напівлегального життя, постійна реальна небезпека чи то з боку німців, чи прихованих большевицьких агентів, повсякденна турбота за прожиток, за збереження фізичного існування – все це зумовлювало наше основне завдання: пропагувати ідею самостійної Української Держави серед жителів Великої України. В такій ситуації легенди не створиш...

На відпочинку

Після зустрічі я поїхав по зв'язку до Корця та переказав усю цю розмову «Воронові». Він переконав мене, що я повинен трохи відпочити в терені, отже промістив мене в одному селі в родині чеських колоністів, яка була майже цілковито українізована. Там відвідала мене Оля Базильків, Олена М. та ще декілька гарних дівчат, прізвищ яких я не знав. Оля також радила мені, щоб я не поспішав повернутися на Схід, поки добре не відпочину. Всі дівчата дуже мною опікувалися. Позашивали дірки в моєму одязі, постаралися про нові шкарпетки для мене тощо. Словом, яких три або чотири тижні я жив наче в справжньому раю. Оля звірилася мені, що плянує ще декілька літ повоювати, а тоді вийти заміж. На жаль, не судилося...

З того села (назви не пригадую) я переїхав до Самострілів. Мій господар Василь Підстригач і його жінка мали двоє дітей. Ціла родина була раніше «на еміграції» в Холмі. Їхні діти, Леонід і Валя, ходили там до української державної гімназії якраз перед німецько-советською війною. Валя не дійшла до матури, бо закінчила тільки 7 клас, отже доповнила своє навчання восени 1941 р. на матуральних курсах у Рівному. В Самострілах я перебув у гостинних Підстригачів майже два тижні, а після того повинен був вирушати в дорогу до Полтави.

У тому часі мені пощастило бути свідком формування у недалекому селі спеціального відділу УПА, який мав призначення оперувати на Житомирщині. Командиром того відділу був «Шахай», а чотовими «Галат», «Марченко» й «Остюк» (імена, знані з роману Ю. Яновського «Чотири шаблі»). Відділ був знаменито озброєний. Він вирушив у напрямі містечка Берездова. Вночі звів там бій з поліцією і жандармерією, в якому німці зазнали великих втрат в людях і панічно розбіглися. Після цього рейду відділ УПА повернувся в Кореччину. Про це була згадка в центральному органі ОУН «Ідея і чин».

З'їзд членів Товариства Української Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського в Чікаго в листопаді 1985 року.

Саме тоді (квітень 1943 р.) я вперше почув пісню «Розпрощався стрілець зі своєю ріднею». Згодом на еміграції мене переконували, що це «дивізійна» пісня. Це не відповідає правді, бо тоді дивізія «Галичина» ще не існувала взагалі.

Наприкінці березня або на початку квітня того року вся українська допоміжна поліція Волині і Полісся перейшла до УПА. Цією акцією керував Василь Сидор-«Шелест», організатор УПА на Поліссі та майбутній командир УПА-Захід.

Знову в Полтавщині

Повертаюсь тепер до своєї поїздки. У Великодній четвер, а може, в п'ятницю, Василь Підстригач дав мені на дорогу харчів – сала, ковбаси, дві пляшки горілки – та вивів мене на шосе, яке вело на схід до Києва, а на захід до Рівного.

Щоб дістатися кудинебудь, не було транспорту, лише можна було їхати вантажними автами, переважно німецькими. Єдиною «валютою» був алькоголь, головно самогон. На шосе я почекав не більше півгодини. Коли вдалося мені зупинити вантажівку, я дав шоферові пляшку самогону і поїхав з ним у напрямі Житомира.

По дорозі я знову заночував у того самого господаря, що й перший раз. Тепер він мене знову не вимагав, щоб я йшов до німецької команди зареєструватися. На другий день мені вдалося дістати транспорт у напрямі Києва, і за дві години я вже був у столиці України. Київ у той час виглядав дуже сумно. На вулицях було чути лише російську мову, було багато німецького війська, народ був заляканий.

Не маючи зв'язку в місті, я після декількох годин перейшов міст на Дніпрі і зараз знову попав на вантажне авто, звичайно ж, за допомогою самогону. На

вантажнику їхали якісь «девушки», вдягнуті дуже елегантно (видно, якісь німецькі перекладачки або наложниці). Вони дивувалися, що я звертаюся до них українською мовою, бо вони розмовляли лише «русской речью» та бажали б, щоб усі інші нею говорили.

Перед Кременчуком усі пасажири мусили зліти з вантажівки, бо шофер далі не їхав. Ночувати довелося в недалекому селі. В неділю, на самий Великдень, я маршивав у напрямі Андріївки та дійшов до села Канаки (Коновки?) Нехворощанського району, де знав одну студентку, Катерину. Її батько, сільський староста, прийняв мене дуже радо, хоч я ніколи раніше з ним не зустрічався. Він щедро вгощав мене салом і самогоном. У Великодній понеділок він майже цілий день гостив мене. Доньки не було вдома, вона пішла в гости до своєї тітки. Батько був удівець і, треба сказати, дуже любив випити. Він міг хобчи і 24 години поспіль пити самогон, закущуючи його салом, і не впитися.

У вівторок рано я попрощався зі старостою та попрямував до Андріївки, що була віддалена на якихось 9 км. Прийшовши туди, я мав «милу» несподіванку: мої колишні студенти, які тепер служили в місцевій міліції, затримали мене, шукали в моїй валізі за «нелегальною літературою» але по годині відпустили. Тоді я відвідав учителя З., в якого гостив, а потім подався в Полтаву, приблизно на 60 км віддалі. Половину дороги я пройшов до Малої Перещепини (30 км), де заночував учителя, з яким був знайомий ще з 1942 року. Це був високоідейний, відданій справі визволення України член ОУН, якийувесь вільний від учителювання час присвячував підпільній роботі. Переноочувавши у нього, я пішов до Полтави, де дістав пристановище на квартирі О. Потапенко. Була це жертовна і відважна жінка-патріотка, безмежно віддана ідеї чинного націоналізму.

Після кількох днів перебування в Полтаві я вибрався в дорогу до Писарівщини, де був сільсько-господарський технікум. Там жив Сергій Петренко. Наша зустріч була радісна, бо майже півроку ми не мали будь якого контакту і нічого не знали один про одного. Під час наступу большевиків у 1939 р. Сергій поїхав на Захід, випадково знайшов зв'язок та включився у наш рух. Складалося так, що ось тепер, кілька років пізніше, йдучи селом у Кіровоградщині, він зустрів групу дівчат. Це були дівчата-«східнячки», які в 1939-41 роках навчалися в сокальській Педагогічній Школі. Вони відзначали Сергія, і він був дуже врадуваний цією зустріччю. Виявилось, що ці дівчата були зв'язкові до Крайового Проводу південної України, який приміщувався в Дніпропетровську. Провід у Києві ще восени був цілковито розгромлений. Зараз після смерті «Орлика» приїхав до Києва зв'язковий Іван Марко та почав «урядувати». Люди перестерігали його, щоб не сидів по розконспірованих квартирах і не вештався містом, але він був великий зухвалець і не послухав добрих порад. Незабаром гестапівці його заарештували, і коли його добре припекли, він признався до всього та ще й став у них на службу – виловлювати «бандерівців». На основі його інформації відбулися арешти в серпні-вересні в Полтаві і Харкові. На місце Дмитра Мирона провідником назначено П. Сака-«Могилу», якого німці незабаром розстріляли.

Сергій наладнав зв'язок із Крайовим Проводом, привіз багато літератури, а також адреси деяких місцевих людей, які були звербовані до ОУН ще за часів першої большевицької окупації, коли проживали в Галичині чи на Волині в 1939-41 роках.

Наша праця в Полтаві та в області проходила назагал добре. Ми мали зорганізованих учителів, професорів, письменників, журналістів, студентів і робітників. Рівно ж мали ми впливи серед священиків та діячів Української Автокефальної Православної Церкви, а навіть серед дослідників Біблії. В Полтавщині ми мали теж жертвовне і віддане справі української революції жіноцтво. Це були передусім: Галина Гришко-В'юн, Антоніна Бурко, паніматка Потульницька та інші, а головно – Олександра Потапенко, яка всеціло була віддана революційній ідеї. Серед них були дві учасниці Похідних Груп; одна з них – дружина Миколи Лемика, який виконав смертний присуд Проводу ОУН на дипломатичного представника Советського Союзу у Львові 22 жовтня 1933 року.

Влітку 1943 р. Крайовий Провід Південної України перебрав Полтавщину та старався нам допомагати у праці. Однак часи були доволі неспокійні, німці ловили людей для копання окопів. Всі чекали на швидкий наступ большевиків.

Прощаю, Полтаво!

Під кінець липня мені дали наказ виїжджати на Захід. Дня 31 липня я попрощав Полтаву, здається, навіки. Сів в поїзд на Київській станції і без пригод ще того самого дня заїхав до Дніпропетровська та зголосився за кличкою на подану адресу. Увечері прийшов до мене чоловік і забрав мій советський пашпорта та інші документи. Після цього прийшов на квартиру зв'язковий Іван Демчук – «Хрін», родом з моєго села Боб'ятина, і розповів мені, що мій друг Роман Михайлюк («Робінзон», «Дума») був розстріляний гестапом в Умані навесні 1943 р. Разом з ним розстріляли Володимира Коханчука з Горбкова Сокальського повіту. Обидва вони були членами Окружного Проводу ОУН на Уманщину.

Я переночував на зв'язковій квартирі. Уранці дістав особисті документи: посвідку, що я працюю статистиком в Обласній управі в Києві, квиток («пассір-шайн») на поїзд та мій старий підроблений советський пашпорта. Разом із одним молодим хлопцем, який був переодягнутий в уніформу вояка Вермахту, ми пішли вранці на станцію та сіли у поїзд, що йшов до Здолбунова та Рівного через Новоукраїнку, Козятин, Шепетівку. Відпроводив нас Є. Стахів. По дорозі мій супутник брав від мене відповідний документ («маршбейль») і вибирає для нас обох харчі. В Новоукраїнці або в Козятині поїзд зупинився на декілька годин. Пригадую, що там я купив собі абрикосів, про які до цього часу знав лише з книжок, бо в наших околицях їх не було.

Пізно вночі ми приїхали до Здолбунова, висіли з поїзду та пішли на зв'язкову квартиру, де я й переночував. Раненько зв'язковий завів мене до іншої хати, господар якої повинен був везти мене в напрямі Бродів. Там я зустрів Івана Янчишина, який повертається в Галичину з Криму, куди дійшов з Похідними Групами ОУН.

Був це час великих боїв між УПА і німцями. По дорозі ми мусіли зупинитися, бо саме відбувався бій в одній місцевості: горіли хати, німці наступали, УПА обороняла село, а мешканці втікали в ліс, щоб спастися від гітлерівського терору. Пізно вночі ми безпечно перейшли кордон. Ще перед кордоном я зустрів «Спартака». Це саме він у 1942 році займався технічною підготовкою людей, які йшли на Схід (постачав документи, перепустки на поїзди, одяг та інше). Він зустрів мене дуже прихильно та розпитував про ситуацію на Центральних та Східніх землях України. Просив мене написати звіт з моого перебування на Сході: загаль-

ний огляд, симпатії населення, економічний стан, німецька політика, шкільництво і т. д. Писав я цей звіт майже 10 днів.

Згодом я заприятеливав з Янчишином. На еміграції він жив спочатку в Авгсбурзі (Німеччина), де й одружився. Переїхавши до США, закінчив ветеринарні студії та практикував за фахом. Помер на недугу пістряка в Детройті. Пригадую його як людину кришталево чисту.

Переїхавши вночі кордон, ми добилися до села Кадлубиська, де я прожив понад два тижні і ще декілька разів зустрічав «Спартак». 21 серпня 1943 р. я від'їхав, мабуть із станції Зabolотці, а після обіду був у Львові. На дорогу дістав я посвідку, що я працюю у фірмі експлуатації торфу. Замість німецької «кенкарти» (особистого розпізнавчого документу) я мав посвідку від львівського Українського Допомогового Комітету.

Відвідини у Львові

У Львові я не мав жодних приватних адрес, тільки адресу Малої Семінарії, де префектом студентів був о. Михайло Левенець, якого я знав із Володавщини з часів нашого вчителювання на Підляшші. У травні 1942 р. я випадково зустрів його у Львові на вулиці, де він вів групу малих семінаристів на прогулянку. Він тоді зі мною привітався та просив його відвідати. Саме тоді я готувався до виїзду на Схід, тож не міг скористати з його запрошення. Я вирішив зробити це тепер. Мій одяг був зношений, до того ж я був неголений і нестрижений – словом, виглядав підоцріло. Отже, насамперед я пішов до перукарні, а тоді до ресторану пообідати, і щойно тоді пішов до Малої Семінарії. Браму відчинила мені сестра монахиня та завела до помешкання о. Левенця. Він сердечно зі мною привітався і випитував, звідки я їду. Коли я сказав, що зі Сходу, він цікавився, які там панують відносини, як іде революційна боротьба тощо. Сказав мені, що запросив би мене на обід, але це вже давно по обіді. Кудись вийшов на хвилину, а повернувшись, сказав, що доручив сестрі монахині принести коробку французьких тістечок. Він пояснив мені, що сестри напекли цих тістечок йому на дорогу, бо він їде до дивізії «Галичина». Тоді я майже нічого не знов про цю дивізію, бо на Центральних землях про це в українських газетах не писали. Тамтешня патріотична громадськість, яка всетаки дізналася про те, ставилася до ідеї творення дивізії гостро негативно. На моє прохання він подав мені докладні інформації про цю дивізію та її організаторів. Дальше призвався, що він зовсім не плянував туди йти, але вступив у конфлікт із ректором о. д-ром Йосифом Сліпим, тому склав резигнацію і записався до дивізії. Був на авдіенції в митрополита Андрея Шептицького, який схвалив його рішення та дав йому своє благословлення. Побувши так зо дві години в Малій Семінарії, я попрощався з о. Левенцем та побажав йому всього доброго.

До Сокала

На вулиці Сикстуській я сів у трамвай і поїхав на Личаків, де повинна бути залізнична станція. Не знаю, чому я подався туди, бо звичайно до Сокала я їхав з Підзамчя. Вже сутеніло, коли я заїхав на Личаківську станцію. Фактично це не була жодна станція, а звичайний дрантивий барак, де можна було купити квиток і сісти в поїзд. Там застав я масу людей, можливо 500, а то більше. Всі чекали, щоб купити квитки та дістатися до поїзду, який відходив опівночі. Отже треба було чекати приблизно чотири години.

В міжчасі німецька залізнична поліція («банщуци»), складена переважно з «фольксдойчєрів» польського походження, ходила з собаками та знущалася з людей, які стояли в довгій черзі за квитками. Щоб не стати жертвою німецьких палиць та собак, народ втікав зі станції у поля. Я також декілька разів утікав, а потім стояв далеко від черги, щоб не попасті під німецькі палиці та в зуби собак-вовчурів.

Приблизно після півночі почали впускати людей купувати квитки та сіdatи в поїзд. Майже після години чекання поїзд рушив. По дорозі зупинявся на декількох станціях та стояв довший час. Нарешті після 8 години вранці прибув я на станцію в Сокалі. При виході з поїзду стояли німецький поліцай та цивільний агент-гестапівець, які контролювали документи висідаючих пасажирів. На щастя, мої документи – посвідка від УДК та компанії торфу – не викликали підозри, і мене пропустили. Зі станції я пішов до міста пішки, якихось 3 км, та попрямував до хати мого двоюрідного брата Омеляна Олеська. Як я вже згадував раніше, він жив у Сокалі, де мав крамницю. Від нього я довідався багато новин про ситуацію в Сокальщині та в Галичині взагалі.

В рідному селі

Під вечір я вирушив у дорогу і за дві години був у дома, в Боб'ятині, де застав тата, заміжню сестру з чоловіком Петром і дочкою Оксаною, та незаміжню сестру (наймолодшу з нас).

Після кількаденного перебування в селі одного ранку зчинився алярм – село оточили німці. Сусід сказав, що це облава на тих, які записалися до дивізії, але не пішли. Записаних хлопців німці не знайшли, а зате арештували батьків тих кандидатів до дивізії. Де не було в хаті батька, забирали корову. Батьків примистили в сокальській тюрмі та не давали їсти. Казали – нехай Комітет дає харчі, бо це в'язні Комітету. Делегатура УДК, яку тоді очолював д-р Степан Ріпецький, мусила годувати арештованих. Із сіл зібралися жінки і пішли до тюрми, а їх відіслали до Комітету. Вони вчинили крик та, здається, легко потурбували С. Ріпецького. Після тижня батьків звільнили з тюрми, але корів не віддали. З того часу, коли кандидат на дивізіонера зустрічав такого самого «підпільника», то звичайно вітав його словами: «Чому ти не йдеш до дивізії?», а відповідь діставав таку: «За мене наша корова служить».

Дивізія «Галичина»

Справа з набором до дивізії представлялася так. Набір повинен був бути добровільний, але не був. Молодь сокальських шкіл (главно старших клас) ішла більш-менш добровільно, бо цим хлопцям обіцювало закінчення школи та прискорену матуру. А головне, діяла інтенсивна пропаганда – Дивізію прирівнювало до Українських Січових Стрільців та Української Галицької Армії. На селах було інакше, бо майже вся молодь була в ОУН, до того в сусідній Горохівщині на Волині йшла жорстока українсько-німецька війна. Щоб урятуватися від вивозів на невільничі роботи до Німеччини, притиснені до муру селянські хлопці записувалися до дивізії, але не думали туди йти.

ОУН під проводом Степана Бандери видала наказ, яким не рекомендувалася членам ОУН іти до Дивізії. Облави на «дивізіонерів» були часті. В повіті було

понад 200 записаних, які жили в підпіллі. Провід ОУН видав доручення, щоб ті записані вирішили, куди їм іти. Велика частина зголосилася до УПА та перейшла на Волинь, а лише деякі вступили до дивізії.

Курс у Львові

Був це тривожний час. Німці покидали Східні та Центральні землі України. Большевики зайняли вже Житомир. Німецька політика цілковито провалилась. У Львові з'явилися сотні евакуйованих українців із Східніх земель, головно інтелігентів: письменників, журналістів, учителів, артистів, адміністраторів, а також селян. Німці розстрілювали українців, а також поляків. Ці останні, замість воювати проти німців, вбивали у Львові українських інтелігентів.

В селі я пробув три тижні. Щоб не сидіти там далі та не попасті німцям у руки, я вирішив іхати до Львова. Нагода була. Якраз тоді у Львові розпочинався адміністративний курс. Сусідня Стенятинська волость шукала відповідного кандидата на цей курс. Війт волости звернувся до мене, щоб я поїхав, і я прийняв його пропозицію. За науку і харчування платила волость. Курс тривав три місяці – від 20 вересня до 20 грудня 1943 року.

Викладачі: керівник курсу д-р Корнило Троян – колишній посол УНДО (Українське Національно-Демократичне Об'єднання) до польського сейму, д-р Микола Рибак, інж. Бакай, інж. Іванович. Предмети: адміністративне право – Троян, адміністративна бухгалтерія («американка») – Бакай, німецька мова – Іванович.

Був це сьомий і останній адміністраційний курс у Галичині. Він готував кандидатів на війтів, секретарів та працівників окружних союзів, громад та волостей. Курсантів було понад 80 – чоловіки і жінки, але жінок було небагато. Серед курсантів було багато людей, зв'язаних із революційним підпіллям ОУН.

Викладачі були симпатичні, тому на лекціях панувала радісна атмосфера. Лише одного викладача – д-ра Миколу Рибака, адвоката з фаху, учасники курсу недолюблювали. Викладав нещікаво (тепер навіть не пам'ятаю, що саме) та трактував дорослих людей як дітваків. А треба взяти під увагу, що на курсі було багато осіб, які закінчили високі студії, мали докторати і магістерські титули, а також багато старших працівників самоврядування з великим досвідом. Діяпазон віку був дуже широкий – від 21 до 55 років. Бакай і Троян викладали дуже цікаво, і ми любили їх слухати, при тому виклади були переплетені жартами викладачів, а учасники їх до того заохочували. Ми сиділи вчетириєх разом: Роман Б., Л. Стойкевич, Вахута і я. Інспектор Бакай називав нас «галерія», бо ми частенько під час його викладів давали різні допетні коментарі.

Більшість курсантів жила в тому ж кляшторному будинку, де й харчувалася. Ліжок не було, ми спали на підлозі на сінниках. Дехто мав квартиру в місті. Навчання тривало від 8-ої до 3-ої пополудні, з перервою на обід від 12-ої до 1-ої. Після кожної години була коротка перерва.

Вечорами ми відвідували український оперний театр, що працював під керівництвом Володимира Блавацького. В той час у театрі було багато артистів із Східніх земель України, зокрема Йосип Гірняк, Олімпія Добровольська та інші. Оперний театр стояв тоді на дуже високому рівні та ставив такі драми як «Гамлет», «Дон Кіхот» тощо.

Ходив я також на «Літературні вечори». Доповіді на тих вечорах були дуже цікаві. Їх давали переважно втікачі з центральних та східніх областей України – письменники, журналісти, артисти.

Львів у той час був вечорами затемнений. Місто жило нервовим та напруженім життям. «Чорний ринок» був у повному розпалі. Там можна було купити все, головно харчові продукти, але ціни були фантастично високі. Всюди відчувається непевність та тимчасовість – очікування катастрофи. Німецький терор був жахливий, але була й німа тривога перед московським Джінгісханом, що сунув лявиною зі Сходу на Захід.

Поїздка на Підляшшя

Кожного тижня, а деколи раз на два тижні, я їздив додому, щоб привезти дешо з харчів. Деколи доводилось частину їх продавати, щоб мати гроші на конечні потреби. Під час курсу я відбув теж поїздку на Підляшшя. Це було на початку грудня 1943 року. Дістав перепустку та квиток і війхав спершу на Холмщину. Першого дня під вечір я заїхав до Холму і там відразу подався на Гірку, де працювала моя подруга та колишня вчителька Галя Більчук, заміжня Букоємська. Вона і її чоловік, інженер за фахом, прийняли мене дуже сердечно. Вони розповідали мені про Холм та відносини в терені, польський терор тощо. Цей терор розпочався ще в 1941 році, бо вже в лютому того року бойовики польського підпілля вбили вчителя Михайла Остап'яка тільки за те, що він навчав місцевих дітваків української мови та історії свого народу. Отже, даремно поляки пробували виправдувати свої вбивства українців тим, що це, мовляв, відплата за противольські акції УПА на Волині, бо ж у 1941 році УПА ще не існувала...

В Букоємських я переночував, а на другий день опівдні всів на поїзд, що йшов до Володави. Туди я їхав із зворушенням, бо прожиті там 1939-41 роки були дійсно чудові, отже я трактував Володавщину як щось дуже рідне і цінне. Були якісь невидимі нитки, що в'язали мене з Підляшшям, може, навіть більше, ніж з моїми рідними сторонами.

Публіка в поїздах була польська. Їхали переважно «паскарі», але також й інші люди. В поїзді я старався ні з ким не розмовляти, щоб не зрадитись своїм акцентом, бо польський шовінізм тоді досягнув своїх вершин. Поляки за все обвинувачували українців, наприклад, вони твердили, що Польща впала з вини українців, бо вони не хотіли воювати й обороняти «оїчизни» та саботували воєнні дії. На Холмщині і Підляшші шаленів страшний протиукраїнський терор. Для поляків ворогом ч. I були не німці, а українці.

У Володаві я коротко відвідав Український Допомоговий Комітет, але нікого знайомого не застав. Головою Комітету був тоді православний священик з Букоєвіни. Пізніше я якось довідався, що мій знайомий з Житомирщини (родом з Корчмина, Равського повіту) є комендантром української допоміжної поліції. Я його називав «Потурай» (його дівчиною була Оленка Ващенюк). Він прийняв мене дуже радо. Позичив великосипед, щоб я міг поїхати до села Рожанки. Там я пробув усього декілька годин, а тоді поїхав у напрямку Володави до села Шуминка, до знайомої панни Марійки Фідчені, де заночував. Зустріч була дуже мила. Родина прийняла мене як рідного. Вранці після сніданку я попрощався та поїхав до Володави на поліційну станцію, де пробув кілька днів.

Звичайно вечорами «Потурай», Оленка Ващенко і я ходили на прогулянку. Часто падав легкий сніг, було весело, хоч ішла жорстока війна. Вечеряли ми переважно в Оленчиних батьків. (Пізніше я довідався, що за польської комуністичної окупації Оленку замордували поляки, точніше – польська поліція).

Після цих незабутніх відвідин я повернувся до Львова, бо треба було готовитися до іспитів, які проводив Троян, Бакай і ще декілька осіб. Іспити були усні, до кожного з них сідало по п'ять осіб. Всі предмети я здав на «дуже добре».

Увечері 19 грудня ми святкували в домівці «Дністра» свято Миколая, а 20 грудня було формальне закінчення курсів. Про результати наших іспитів повідомили нас вже раніше, а свідоцтва обіцяли вислати поштою. В січні прийшли нам ці свідоцтва, а в лютому – повідомлення, де ми повинні працювати. Я дістав призначення до Бережан працювати в Союзі Громад, але туди не поїхав, бо наприкінці грудня поринув у підпільну працю в Повітовому проводі Сокальщини як референт інформації і вишколу, а також працював цілий січень 1944 р. в Стенятицькій волосній управі.

Підпільна праця в Сокальщині

Моя праця була пов'язана з частими поїздками до Львова. Подорожування в той час було ризикованим, бо німці часто влаштовували облави на людей, потрібних їм для копання фронтових окопів та для невільничих робіт у Райху. Саме така облава заскочила мене в поїзді у Камінці Струмиловій, але мені пощастило втекти і під вечір повернутися з Іваном і Омеляном до с. Яструбичі.

Трапилося так, що саме тоді в Яструбичах теж були облави німецьких посіпак. В понеділок рано ми пішли по зв'язку до Гоголева, а звідтам одна дівчина завезла нас до Боб'ятина, отже, я приїхав додому на храмове свято. На жаль, це свято не було таким радісним, як давніше, коли звичайно в читальні «Просвіти» влаштовували театральну виставу, а після того забаву з танцями. Люди жили під загрозою большевицько-німецького фронту, який був віддалений від нас приблизно на 55 км.

Після Зелених Свят пішла наполеглива праця – головно в ділянці вишколу і пропаганди. Перший курс – для вчителів і студентів – відбувся в Первятичах. Другий курс – вишкіл для юнацтва – розпочався в Первятичах, але потім перенесено його до Стенятина, бо в Первятичах стаціонувало німецьке військо. Крім цього, я зайніявся комплектуванням бібліотек для підпільних криївок, організуванням акції писання на всіх громадських об'єктах клічів українського визвольного руху. Це були клічі проти Гітлера і Сталіна, проти компартії, НКВД, колгоспів, радгоспів тощо. Пізніше, коли насунула Красна Армія, зганяли людей, щоб стирали ці написи, але їх тяжко було стерти, бо звичайно їх писали спеціальною фарбою. Такі «графіті» були писані українською мовою, а частинно російською. Згодом красноармійці любили читати ті написи, наприклад «Геть Гітлера і Сталіна!», «Геть війну!», «Свобода народам, свобода людині!», «Смерть колгоспам!» тощо. Деякі солдати похвально відгукалися на ці лозунги. В деяких селах питали людей, хто наказав писати такі лозунги. Коли люди відповідали, що «власть», тоді вояки казали: «Власть наказала, нехай власті стирає».

Фронт був близько, але ще було доволі тихо. 12 липня 1944 р., саме на свято Петра і Павла, в Сокалі було чути сильну канонаду гармат із сходу. Кожний вже

був певний, що кінець Третього Райху не забариться і що на місце брунатного німецького загарбника прийде червона московська орда.

У тому часі я перебував у Первятичах і Зубкові, зустрічався із «Славичем», «Туганом», Климчуком. Починаючи з травня, ми дуже часто слухали радіопередачі з Лондону (хоча їх тяжко було зловити), а головно з Москви. Я тоді вперше почув і записав собі слова нового советського гимну, який пізніше вивчив напам'ять. На курсі юнацтва я дав характеристику трьох гимнів: «Боже, царя хран!», «Інтернаціонал» і «Союз нерушимий республік свободних». Тут підкреслив славослів'я цареві в першому, а Сталіну в останньому: «Боже, царя храні, сільний державний царь православний!» і «Нас виростіл Сталін на верності народу, на путь і на подвіг! нас вдохновіл».

Поїхав я знову до Первятич на кілька днів, але нікого з нашої «повітівки» не застав. В суботу я знову був у тому селі, але тоді теж нікого із знайомих працівників не було. Тоді в неділю я пішов до Зубкова, а в понеділок вибрався до Яструбич. Однаке туди я не дійшов, бо під час перебування в Поздимирі довідався, що московсько-большевицькі війська вже були близько. Тоді я подався до Поториці, а звідтам через Горбків додому і щойно пізно ввечері прийшов до хати. Тут побачив, що з Волині їхали люди возами, відступали деякі частини УПА.

III НА ЧУЖИНІ

Того ж вечора прийшов мій друг Степан Радовець—«Трохимчук» і сказав, що він іде на Захід і радив мені йти разом з ним. За півгодини я був готовий. Попрощавшись із сестрами, зятем Петром і батьком, я вирушив у невідоме. Ми із Степаном пішли в напрямі Сокала — спершу до села Роліківка, а звідтам до Святозова, де заночували в селянській стодолі. У вівторок були ми вже в Ільковичах і перед обідом перейшли ріку Буг та переночували в селі Теляжі. Вранці до хати, де ми ночували, зайшли есесівці і пограбували в мене чорний плащ-порохівник. Під обід ми були в Лубові-Варяжі. Тут стаціонувала частина УПА, сотенным якої був Т. Крук із Шарпанець. Ця сотня відступила через фронтову лінію і мала додолучення перечекати час фронтових дій у недалекому Варязькому лісі. Ми пішли в напрямі лісу. Там відбулася нарада, на якій вирішено, що всі військові повинні залишитися, а ті, які не були в війську, повинні йти на Захід, або, якщо неможливо, то перечекати пересування фронту по селах. Мій друг Степан був колишній вояк Дружини Українських Націоналістів, тож він залишився, а мені радив пробиратися на Захід. Я вирішив іти до Белза, а там сісти в поїзд. Довелося йти полями, бо шляхами відступало військо. Довкола мене тяжко падали гарматні стрільба. Кілька разів я був близький до смерті.

Ішов я в напрямі Белза, точніше, села Русиня, де я колись передавав родині моого друга, Миколи Цьони, вістку від нього. Дійшовши туди під вечір, застав я Цьонів у пивниці, куди вони склонилися від гарматних вибухів. У них пробув я півгодини і довідався, що в селі є якась частина Вермахту. Пішов я туди, показав свою посвідку про те, що я був на курсі війтів і секретарів, і мені дозволили пристати до цієї фронтової запасної частини, яка займалася доставою харчів. Вона

не була моторизована, лише складалася з багатьох возів, що їх тягнули коні. Із села ми вирушили, коли сутеніло. Німці були дуже стурбовані та знервовані. Говорили між собою про невдалий атентат на Гітлера. З Русиння ми їхали цілу ніч у напрямі Грубешева. Вранці зупинилися в якомусь селі, щоб відпочити. Тут я побачив руйну – ціле село було спалене. Не знаю, як воно називалося, бо не було в кого спитати. Також не знаю, куди ми далі їхали, бо села були попалені, а в тих, що вцілі, не було будь-яких придорожніх написів.

Врешті ми доїхали до Тарногороду. Тут я мусів висідати. В місті я побачив поліцая в українській уніформі. Я зупинив його і попросив спрямувати мене до Українського Допомогового Комітету. Він поінформував мене, що Комітет вже не працює, але я повинен піти до Кооперативного Союзу, що його провадить директор Дармохвал. Він показав мені дорогу, якою я міг би туди пройти. В Союзі був тоді великий рух, бо всі збиралися до евакуації. Я представився Дармохвалові, і він дав мені кімнату на нічліг, а з харчів хліб і ковбасу. Сказав, що на другий день від їїджаемо до Krakova. Вранці я дістав на дорогу одну ковбасу і буханець хліба, сів на віз і рушив у дорогу. Була ціла валка возів, щось із п'ятнадцять. Так ми доїхали до якогось міста (назви не пригадую), де завантажилися у поїзд і поїхали в напрямі Krakova. Подорож тривала недовго, може яких 3-4 години.

Опинившись у Krakові, я заночував у домівці Українського Видавництва. Вранці пішов до УЦК. Там панував страшний хаос. Втікачам видавали різні речі. Був там якийсь «шкурник» Шевчук (мельниківець), який усім верховодив; його не любили, бо він ставився до втікачів дуже зверхньо. Мені все таки пощастило: я дістав коця та невелику суму грошей. Саме тоді до Krakova прибули деякі вояки дивізії «Галичина», які розповіли, що московські большевики розгромили дивізію в битві під Бродами.

В Комітеті обіцяли, що перевезуть нас усіх поїздом до Словаччини, бо про це є умова між УЦК (Кубайовичем) і словацьким урядом президента о. Tica.

У Словаччині

На другий день нас завантажили в поїзд і повезли на схід – ми не знали куди. Нарешті приїхали на станцію Плешовце-Саса, де нас вивантажили та повезли до військової лазні скрапатися, а звідтам до військового табору Оремляз, звідки забрали військо і залишили тільки малу залогу, яка нас пильнувала. У всіх брамах табору стояли військові і перевіряли перепустки. Хто хотів піти до міста, мусів одержати перепустку від команди табору. Комендант табору був полк. Мілановіч, російський емігрант, який вступив на службу до чехо-словачької армії, а коли Словаччина одержала самостійність у 1939 році, то служив професійно в словацькому війську.

Кілька днів після приїзду до табору я дістав від когось словацьку газету, де було повідомлення про те, що дня 1 серпня 1944 року вибухнуло у Варшаві польське повстання.

У таборі було нас, напевно, понад дві тисячі. Спали ми в кінських стайннях, на соломі. Люди, які пляново їхали на еміграцію, мали з собою матраси, коци і простириала. Деякі кооператори приїхали вантажними автами з усіким добром. До табору постійно прибували нові люди. Були тут виключно українці. Харчувало нас словацьке військо; харч був смачний, але недостатній. У таборі я познайомився із вдовою Осипа Боднаровича, який у червні 1944 р. помер від серцевого

удару. Вона мала зі собою деякий запас книжок. Саме в ній я позичив роман В. Гжицького «Чорне озеро», що його видало в Krakowі Українське видавництво 1944 року. Книжку прочитав я одним духом.

Життя в таборі проходило назагал мирно. В цьому великому Вавилоні кожен жив своїм життям. Тут я зустрів свого приятеля Мирослава Баслядинського, з яким перебував на Володавщині. Він був уже одружений і жив у таборі разом із своїми тестями. Вони дуже часто підгодовували мене. З речей я мав у таборі лише маленьку валізку: кілька сорочок, светер і коца, що його дістав від УЦК в Krakowі.

Одного дня пополудні рознеслась по таборі вістка, що приїхали советські партизани. І дійсно, за яких десять хвилин через гучномовець скликали нас на площу, де ми побачили справжнісінських рудих москалів у товаристві словацьких вояків. Тоді один із «руsskiх» виступив з промовою, в якій заявив, що він знає, що ми «ізміннікі родині» («зрадники батьківщини»), але своїми дальшими ділами ми повинні змити свою ганьбу кров'ю. Після того він закликав нас добровільно вступати в партизани. Він також сказав, що в Словаччині революція – народ постав проти Tіса і вже існує советська словацька Рада в Банській Бистриці. Коли ніхто не зголосився до партизанів, вони, можливо, хотіли вживати сили, бо команду мав тоді над нами полк. Міладанович. Ситуація була не надто рожева, та й іншого виходу не було. Перелісти через високий дротяний пліт ще було б можна, але без документів ніде було подітися. Пізніше виявилося, що на той час найкраще було сидіти таки в таборі, бо поодиноких людей чи родини в різних містах забирали насильно в ряди советських партизанів, а то й розстрілювали.

Згодом таборова влада оголосила, що всі здорові чоловіки мусять їхати копати окопи для нової комуністичної влади. Багато моїх знайомих записалися, а мені якось вдалося викрутитися – я просто не пішов до реєстрації, а управа табору, певно, лесь загубила мое прізвище. Але в таборі стало скучно, і я добровільно поїхав на окопи, де зустрівся з Романом Маселком, Іваном Каїнським, Генгалом та іншими. Ми копали окопи для словацьких військ, які були під керівництвом Словачького Революційного Комітету, що постав у Банській Бистриці, а насправді керували ним комуністичні партизани – словаки та московські комісари. Спали ми просто неба, вночі було трохи холодно. На окопах я побув тиждень, а може й два, а тоді попросив словаків, які керували копанням окопів (ми часто розповідали їм анекdoti про Сталіна), щоб дали мені відпустку до табору, бо я хочу забрати собі теплий одяг, який там залишив. Це, звичайно, була неправда, бо жодного теплого одягу я не мав. Це був лише претекст, щоб звільнитися з копання окопів. Прийшовши до табору, я вже більше не повернувся туди, а за яких два тижні привезли до табору всіх тих, які копали окопи.

Vivіz із табору

Одного дня по полудні через гучномовець повідомлено всіх мешканців табору, що «демократична влада» вивозить нас, як «ворогів народу», із своєї території на територію Словаччини, яка є під владою о. Tіса. Наказали усім приготуватися до виїзду. На другий день вранці нас усіх перевезено вантажними автами на залізничну станцію Плещовце-Саса, віддалену приблизно на 12 км від табору. Там нас завантажено у поїзд і ми поїхали в напрямі Братіслави, столиці Словаччини, але туди ми не доїхали, зупинившися на станції Зельоне Саси. Тут нас дуже добре прийняв Словачський Червоний Хрест. В одній середній школі був для нас

приготований добрий обід. Крім цього, дали нам багато яблук та груш. Також приготували для нас вечерю. Там у школі ми й переночували. Оскільки людей було дуже багато, частину їх розміщено в інших шкільних будинках.

На другий день ми завантажилися в інший поїзд, що мав везти нас до Німеччини, до міста Штрасгоф. Поїзд, яким ми приїхали, повернувся назад на партізанську територію. Факт, що нас вивезли, був для нас великим щастям, бо пізніше після нашого виїзду почали звозити до Оремлязу тих втікачів, які жили вільно по словацьких містах. Багато тих людей розстріляли (наприклад, професора Грицака); інших, головно молодих чоловіків, забрали в совєтські партизани. Команданта Міладановіча большевики згодом розстріляли як ворога народу.

З міста Зельоне Саси ми поїхали в напрямі Братіслави, але там особові вагони позамикали, і не можна було вийти. Після короткого постою на станції ми поїхали далі, і під вечір доїхали до Штрасгофа. Це було місце нашого призначення. Зараз біля залізничної станції був великий переселений табір. Хоч ми ще не дісталися до табору, але управа цієї інституції привезла на станцію юшку з брукви в казанах. Я тримався разом з тими знайомими, з якими копав окопи у Словаччині. Вони взагалі не хотіли входити до табору, а вирішили іхати до Відня. Так ми й зробили. Ніч перекрутилися на станції, де було багато поїздів. Вранці купили квитки, незабаром прибув поїзд, і ми поїхали до Відня. Мої знайомі знали, куди їдуть – там, на Банкгассе, приміщувалося Українське Національне Об'єднання.

У Відні

Перед обідом приїхали ми до Відня: Іван Каїнський, Роман Маселко, я і ще двоє чоловіків. Пішли ми на Банкгассе, 1, до будинку, де приміщувалося УНО і студентське товариство «Січ». Обидві інституції були опановані мельниківцями. У двох кімнатах УНО та на коридорах зібралося принаймні 150, а може й більше осіб – чоловіків, жінок та малих дітей. Спав я у коридорі, не мав ні сінника, ні простирадла, накривався піджаком. В таких умовах я прожив там приблизно три тижні. Деколи приходила поліція і влаштовувала на нас облави. Часом за допомогою знайомих я знаходив ночівлю на Марія Гільфштрассе, де мешкали українці з Центральних земель України з родинами та малими дітьми. Ситуація була більш ніж трагічна: харчових карток не міг я вже діставати, бо не був ніде зголосований (не мав ані помешкання, ані адреси). На щастя, я зустрів на Банкгассе свого приятеля, якого знову з Володавщини, Мирослава Харкевича. Він дав мені 50 німецьких райхсмарок, але тих грошей не могло вистачити надовго. Я не раз бачив, як наші люди на Банкгассе продавали харчові картки, або окремо картки на хліб, масло, маргарину, м'ясо. Мені сказали, що такі картки можна купити на Карльспляц від греків, італійців та інших чужинців. Я поїхав туди трамваєм, за 50 марок купив хлібних карток і тоді розпродав їх різним людям на Банкгассе. А треба знати, що туди сходилася вся еліта еміграції та всі «паскарі». Незабаром я здобув собі добру клієнтілю, мені наперед давали гроші, за які я купував потрібні харчі. З тих клієнтів запам'ятався мені редактор «Краківських Вістей» Михайло Матчак та редактор і визначний історик Лемківщини, Юліян Тарнович. Харчові картки я купував звичайно на Карльспляц, а деколи на Пратері.

Деколи в мене озивались докори сумління, що я – український підпільник-націоналіст – займаюся «паскарством», але голод і холод приневолювали мене до того, бож треба було зберегти своє життя для дальшої революційної роботи.

На Банкгассе я познайомився з двома молодими хлопцями – Михайлом і Софоном. Вони дали мені прочитати Постанови і Статут УГВР (Української Головної Визвольної Ради), і за їхньою допомогою я поновив зв'язок з нашим визвольним рухом.

Йшла зима, часто падали холодні дощі, а я не мав ані зимового одягу, ані даху над головою. Одного вечора в жовтні німецька жандармерія зробила облаву на Банкгассе, але я, на щастя, не попав їй у руки. Я втік, а прийшов знову до УНО пізно вночі і пробув там до ранку. Тоді власне Софон, який мешкав з Михайлом Фурдою, прийняв мене до себе на квартиру, але власниця хати – австріячка чеського походження – вимагала, щоб я платив за кожний день три марки.

Деякі мої знайомі, бачучи, що в мене немає плаща, радили мені йти до УДК на Гіцингкай і там дістати тепле вбрання. Одного дня я пішов туди з товаришами, щоб дістати якусь допомогу. Старша і дуже симпатична пані Оксана Добрянська виписала мені рукавиці, светер і ще дещо з одягу. Власне, в той час, коли вона поклала ці речі на стіл, з другої кімнати вийшов один з директорів та звернувся до мене: «Ви що тут робите? Ідіть до бавера (фармера), а то я зараз покличу гестапо!» По цих словах він забрав рукавиці зі стола, а я негайно вийшов із канцелярії УДК, бо не хотів попасти до рук гестапо, сів у трамвай і поїхав до міста.

Коротко сказавши, я лишився зимувати в літньому одязі. Дуже дошкаяв мені дош і холод. Щойно десь на початку грудня, заробивши дешо грошей, я купив собі на «чорному ринку» куртку.

У Відні – в трамваях, ресторанах та інших місцях – були часті облави, і тих, хто не мав відповідних документів, заарештовували і висилали до праці на фабрику, або копати окопи. Щоб забезпечитися від таких облав, я ще з одним приятелем пішов за працею до німецького агрономічного бюро, яке було евакуйоване з України. Там дали мені спрямування юхати на працю до фабрики обробки льону й конопель на Шлезьк. Я й не думав туди юхати. Мені був потрібен лише документ. Крім документу, я дістав ще безплатний квиток на поїзд, а головне – пішов до бюро праці, де дістав харчові картки на два тижні. Ця довідка не раз рятувала мене на Карльспляц від арешту. Одного разу під час облави я швидко увійшов до недалекої каварні на тій же плоші та замовив собі каву. За кілька хвилин увійшли два поліціянти – один у мундирі, другий у цивільному – і почали перевіряти документи всіх присутніх. Коли я показав свої, вони подякували і пішли. Але я не міг цих документів уживати довго, бож треба було юхати до тієї нещасної фабрики на Шлезьку, куди я таки не поїхав.

Десь у грудні я довідався на Банкгассе, що німці організують курс англійської мови для перекладачів. Оплата за курс – 300 райхсмарок. Я заплатив ці гроши і дістав посвідку, що я рахуюся студентом цього курсу. Не знаю, що сталося, можливо, не було дозволу, бо цей курс так ніколи й не розпочався, але з того часу я сміливо всюди ходив і далі купував харчові картки на Карльспляц. Це місце було цікаве тим, що там збирался увесь інтернаціонал, тобто люди з цілої Європи, які, вигукуючи своїми мовами, запрошували до купівлі.

Одного разу я прийшов на цю площину, знайшов грека, заплатив йому за 50 кілограмів хліба, але саме в той час почалася облава, і грек не встиг дати мені хлібних карток. Він побіг в один бік, а я в другий. Я боявся, що мої гроши пропали,

але – на мое здивування – грек побачив мене, візував і дав харчові картки. Тоді я переконався, що й серед «паскарів» є люди чести і характеру. З того часу я з ним зустрічався часто і переважно в нього закуповував харчові картки.

У Відні я зустрів свого товариша з юних літ, Романа Новосада, який студіював музику. Він частенько заходив на Банкгассе. Коли почалася евакуація, він спітав мене, що йому робити, щоб не бути переслідуваним комуністами. Я жартома порадив йому: «Скомпонуй оду Сталіну, то дістанеш орден і будеш забезпечений». Він вирішив не виїжджати на Захід і залишився у Відні. У 1947 або 1948 році його заарештували органи НКВД – влаштіво, його викрали з помешкання. Пробув він у концтаборах аж до хрущовської «відлиги» і вийшов на волю. Вчив музики в музичній школі в Одесі. Тепер на пенсії.

Софрон, Михайло і я познайомилися з однією родиною з Центральної України. Це були: доктор медицини Марія Шекера зі своїми молодими дочками Надією і Марією, наймолодшою дочкою Вітою та сином Олегом. Доктор Шекера запрошуvala нас при всяких нагодах у гостину. Як лікар, вона могла завжди придбати харчові приділі. В нашій організаційній роботі я користувався допомогою Наді. Ми обое їздили декілька разів до табору в Штрасгофі, куди доставляли друкарську машинку, а забирали підпільну літературу, яка друкувалася в Братіславі.

Взагалі ми почувалися на квартирі в Шекер, як у себе вдома. Там панувала якася тепла родинна атмосфера. До того я завважив, що Надя злегка залишалася до Софрана, а Марійка до Михайла. Обидва вони співали в хорі Кирила Ципенди. На вечірках у них Михайло співав різні зворушливі пісні-романси, як-от, «Червоні маки», «Гуцулко Ксеню» тощо.

Назагал життя у Відні було веселе, хоч бідне. Пригадую собі добре мої іменини – 19 грудня 1944 року, які ми влаштували на квартирі одного робітника. Найбільше допомогла нам Надійка, бо принесла хліб, масло і сир. Частину продуктів закупив я сам. Ми також роздобули патефон. Було нас біля десяти осіб. Ми гарно провели час, а тому що було пізно і зайшла поліційна година, ми там і заночували. Спали на канапі і на підлозі. Ці іменини згадую як найкращі в моєму житті.

Коли я включився в систему націоналістичного руху, мені було доручено зайнятися організацією та вишколом робітників-членів ОУН. Звичайно кожного тижня в неділю їздив я по різних таборах, де жили робітники, і проводив з ними розмови про нашу боротьбу: ОУН, УПА, УГВР та про наші завдання і обов'язки щодо України. Їздив зі мною Федь (Теодор) Жовтій або Василь Тимчина. Крім організаційної праці, вони допомагали нам прожити той важкий час у Відні. Обидва працювали пекарями в німецьких пекарнях, тож мали змогу приносити нам хліб, булки, а декоди навіть швайцарський сир.

Звичайно я проводив свій день у такий спосіб: вставав рано о 8-ій або 9-ій годині, тоді з Софроном і Михайлод ішов на снідання до каварні (не якоїсь першокласної), а тоді ми йшли до УНО на Банкгассе. Майже кожного дня між 11-ою та 12-ою годинами були налети альянтських бомбардувальників, головно американських. Вони скидали бомби не лише на німецькі військові об'єкти, але й куди попало. Не знаю, чи це з недбалства, чи вони справді хотіли знищити Віденську культурну пам'ятки – церкви, замки, музеї тощо. Коли бомбардування заекочувало нас в УНО, ми ховалися в підземелях міцно збудованих кам'яниць. Саме там у підземелях на Банкгассе я познайомився з колишнім директором Центросоюзу, Юліяном Шепаровичем. Його брат Юрій був директором Окружного Союзу Кооперативів у Сокалі.

Після відкликання алярму ми йшли на обід до публічної їdalні на розі Банкгассе і Герренштрассе, де можна було добре і недорого поїсти, але треба було мати харчові картки. Без карток можна було дістати лише т. зв. «штамгеріхт» – густу юшку з картоплі і брукви; цим ми мусили вдовольнятись до вечора. Звичайно пополудні я йшов на Карльспляц за картками, а тоді повертаєсь на Банкгассе і продавав їх так, щоб ніколи не мати при собі багато карток, бо коли б при нагоді якоїсь облави «накрила» мене поліція, то фінал був би невеселий – кацет. На вечерю ходили ми до Ратгаузкеллер (цей ресторани містився в підвальні віденської ратуші). Там теж можна було добре і недорого попоїсти, але за харчові картки. Хто не мав їх, то Ів «штамгеріхт», що складався з картопляної салати і цілого оселедця. До того можна було дістати пиво, на яке не треба було мати карток. Коли я з'їдав два оселедці з салатою, то мусив декілька разів уночі вставати пити воду. Після вечерю ми поверталися до хати.

Відень – осередок культурного життя

Незважаючи на війну, українське життя у Відні процвітало. Тут було Українське видавництво, яке видавало щоденник «Краківські Вісті». Тут зібралися втікачі з цілої Східньої України. Тут час-від-часу з рамени УНО або «Січі» відбувалися доповіді на Банкгассе. Запам'ятався мені теж вечір поезії д-ра Ростислава Єндика, на якому він читав свою поему «Титан». Зая не мала доброї акустики, я чув лише окремі фрази чи слова, отже не міг схопити змісту цієї поеми. Після війни її випущено друком. Єндик у той час вже був відомий не лише як добрий антрополог, але також як прозаїк і поет.

Іншим разом відбулася доповідь Миколи Шлемкевича на тему «Націоналізм, демократія, консерватизм», в якій він пропагував синтезу в українському державному житті. Доповідь була близькою за формою, цікава за змістом та викликала жваву дискусію. Шлемкевич був відомий як ідеолог партії «творчого націоналізму» – Фронту Національної Єдності (ФНЄ), редактор журналу «Перемога» в 1933-39 рр., де пропагував свій «творчий націоналізм» в протиставленні до націоналізму, оголошеного Донцовим та реалізованого Організацією Українських Националістів. ФНЄ проповідував провідницьку систему в державі та корпоративний устрій, заперечував існування політичних партій, звичайно, за винятком ФНЄ, який повинен бути керуючим чинником державного життя.

Недалеко Банкгассе на вул. Герренштрассе була каварня «Герренкафе». Софон, Михайло і я дуже часто заходили туди, щоб випити кави та з'їсти тістечка. Так не раз зустрічалися тоді ще відносно молоді письменники і поети: Юліян Тарнович – письменник та історик Лемківщини, Іван Шкварко – письменник, журналіст, автор спогадів з львівської в'язниці «Бригідки» з 1940-41 рр. під назвою «Проклинаю», Богдан Нижанківський – автор новель із львівського життя «Вулиця», Остап Тарнавський – поет, Тарас Мигаль зі своєю наречененою. Коли большевики наступали на Відень, всі згадані письменники виїхали на Захід, за винятком Тараса Мигаля. Його у Відні зловило советське НКВД і заслали «на перевиховання» до концтабору в одному з віддалених місць СССР. Після звільнення він перехав до Львова і, на жаль, писав пасквілі проти українського визвольного руху. Обкідав, між іншим, болотом своїх колишніх товаришів.

Большевики заарештували й заслали також Михайла Матчака, визначного члена Української Радикальної партії, а останнім часом – одного з редакторів Українського видавництва у Львові та Кракові, а потім у Відні. Він на засланні й загинув.

Юліян Тарнович після війни редагував у таборі втікачів у Регенсбурзі «Українське Слово», а по переїзді до Канади редагував різні лемківські газети й журнали, а також деякий час газету «Наша Мета». Помер у Торонто, Канада, 1974 року.

Богдан Нижанківський жив у Детройті, де працював в автомобільній компанії «Форд» та займався літературною працею. Був постійним співробітником гумористичного журналу «Лис Микита».

Остап Тарнавський, переїхавши до Америки, працював бібліотекарем у Публічній Бібліотеці Філадельфії. Вийшовши на пенсію, працював у Злученому Українсько-Американському Допомоговому Комітеті. Він є автором кількох збірок поезій.

Проблеми підпільної роботи

Моя участя у підпільному русі була доволі жвавою, бо, крім поїздок по різni матеріали до Штрасгоfu, відправи робтників та інше, я переховував у себе на квартирі літературу. Одного дня я дістав цілу валізу «бібули» і, не маючи змоги передати її Жовтому чи Тимчині, залишив на своїй квартирі. Наша господиня «чешка» заглянула до валізи під час моєї відсутності і за кілька днів почала сваритися зі мною: «Ви хочете, щоб мені гітлерівці через вас голову втяли?» Я пробував прикидатися, що нічого не знаю, але вона сказала, що ходила до українського адвоката, і він їй прочитав ці матеріали і летючки. З того вона зробила висновок, що ми воюємо проти Гітлера, Сталіна і Черчілля. Зрештою вона заспокоїлась, бо я обіцяв більше не приносити на свою квартиру «компромітуючих матеріялів». Після того вона відчула до мене довіру та звичайно пізніми вечорами кликала до своєї кімнати слухати альянські радіопередачі з Лондону німецькою та чеською мовами.

Згодом трапився мені ще один випадок. Я ніс друкарську машинку в мішку на плечах і вже був недалеко своєї квартири, як нагло нагрянула поліційна облава. Не було жадного виходу, треба було зберегти рівновагу духа і не хвилюватися. Коли я вже був близько старшого поліціята, він зупинив мене і спитав про документ і місце народження. Я показав свою «кенкарту» і сказав, що народився в Сокалі, в Галичині. Як виявилося, поліціант знав, що це було в колишній Австро-Угорській монархії, вже ні про що інше не питав і відпустив мене без перешкод.

Справа виказки УЦК

Хоч я мав «розпізнавчу карту» та виказку з Допомогового Комітету у Володаві, мені бракувало документу з Відня, тобто виказки УЦК. До Комітету на Гіцінгкай, де урядував директор, який вже раз погрожував мені гестапо, я більше не хотів іти, але все таки старався дістати якийсь документ. Хтось порадив мені, що в Відні в околиці церкви Штефансьдом є Німецький Націонал-Соціялістичний Робітничий Фронт, а при ньому український відділ. Там працює колишній редактор «Українського Голосу» та «Українського Бескиду», які виходили в Перешиблі, Є. Зиблікевич. Я пішов до нього і попросив видати мені довідку, що я українець. На доказ я вийняв «кенкарту» та виказку Українського Допомогового Комітету з Володави. Він не був задоволений тими моїми документами і спитав мене, кого я у Відні знаю. Мені впало на думку подати прізвище його товариша по фаху – редактора «Краківських Вістей» Михайла Матчака. Його відповідь була, що він таки не є певний, чи я українець, а тоді сказав мені проказати «Отче наш». Цього вже було мені забагато, я вдягнув шапку і покинув бюро «Робітни-

чого Фронту». По дорозі я усвідомив собі, що я покликався на соціяліста-радикала, тому й не дістав виказки. Розповів про цю пригоду декому з друзів, і вони дивувалися з такого поступовання того «ревного» католика.

Врешті від одного приятеля я довідався, що виказки українським націоналістам видає Українська Установа Довідок (Україніше Фертратвенштельє) на Марія Гільфштрассе. Я пішов туди, і професор Голота без будь-яких «інквізицій» видав мені потрібний документ.

Свят-Вечір і Різдво у Відні

Зима 1944-45 років не була тяжка, хоч були дні, коли випав глибокий сніг, і тоді поліція на вулицях питала в людей документів. Хто не мав праці, того забирали до відкидання снігу.

Різдво ми святкували спершу на Свят-Вечорі, влаштованому заходами УНО у великий залі, яка вміщувала приблизно 500 осіб. Була ялинка, співали прекрасні колядки. Після того ми гостювали в родині д-ра Марії Шекери. На Різдво ходили до церкви св. Варвари. Також на Різдво був концерт колядок і щедрівок в одній німецькій церкві, що його дав український хор під керівництвом, мабуть, Кирила Ципенди.

Останні тижні у Відні

Лютий і березень 1945 р. у Відні були позначені жахливими бомбардуваннями. На Карльспляц я ходив не дуже часто, бо були облави. Деколи їздив купувати харчові картки на Другий Бецирк. Український Відень поволі пустіshaw; люди – хоч дуже нерадо – їхали далі на Захід. Я дістав посвідку на виїзд до Цвікав у березні. Д-р Шекера просила мене прилучитися до них, коли будемо виїжджати.

У той час я вже зовсім перестав торгувати. Грошей не мав, але й у тому випадку знайшовся вихід із ситуації. На Банкгассе приходило багато людей, які хотіли виїхати, але не мали дозволу на проїзд поїздом, т. зв. «пассіршайну». Я вже раніше познайомився із студентом інженерії, який підробляв такі документи для ОУН. Спочатку я не вірив, що це можливе, але, порівнявши свій справжній документ з підробленим, побачив, що між ними нема ніякої різниці. З того часу я почав торгувати «пассіршайнами», які виготовляв мені цей студент. Ціни були різні. Незаможним я продавав не більше як за 150 райхсмарок, але для «директорів» та більших «паскарів» я визначав ціну 250-300 райхсмарок.

У Відні в тому часі кружляли різні вісті, наприклад, що твориться українська армія, уряд і всякі інші фантазії. Фронт був під Братіславою, а пізніше під Віднем.

Василь Охримович

В лютому 1945 р. відбувався у Відні вишкільний політичний курс, організований ОУН. Курс відбувався на приватній квартирі, звичайно увечері. Вже не пригадую, чи був він кожного вечора, чи лише двічі на тиждень. Лекції тривали дві години, а інструктором був Василь Охримович, який розповідав про марксизм і большевизм, про структуру Советського Союзу, народи, що його заселяли. Зокрема, інформував про народи Центральної Азії та Кавказу. Він передбачав, що большевики в своїй офензиві можуть зайти далеко на Захід, тому українцям на терені Советського Союзу потрібно буде організувати одноцільний фронт поневолених народів. При тому муши підкреслити його близькуче знання советської проблематики та історії народів Центральної та Середньої Азії і їхнього національного та соціального стану.

На цьому курсі було нас щось коло десяти слухачів, прізвища яких призначались. Пригадую лише Мирона Свідерського, за фахом інженера, який згодом жив на сході Америки.

Виїзд на Захід

Бої велися вже під Віднем. Мої співмешканці і товариши, Софрон і Михайло, вже вийшли з хором Ципенди. Я ще не виїжджав, бо мусив закінчити справи з «пассиршайнами». Нарешті я довідався, що большевики вже зайняли одну дільницю у східній частині міста. Я швидко спакувався. Наша господина-чешка почала плакати, бо зрозуміла, що большевизм мусить бути дуже страшний, коли навіть робітники втікають (в неї мешкав робітник Яків, якого вона називала «ти дурна хльопа»).

Попрощавшись з господиною, я сів у трамвай і поїхав на залізничну станцію Франца Йосифа. Це було десь під вечір. На станції зібралася сила-силенна народу. Страшний крик, рейвах, бо кожен намагався дістатися до поїзду. Якось мені вдалося продертися крізь натовп до вагону. Поїзд відійшов приблизно о 9-ій годині вечора і їхав цілу ніч у напрямі Праги. Вранці зупинився, і нам сказали виходити й далі йти пішки, бо залізничні рейки були розбомблені. Тож нам прийшлося нести наш багаж приблизно один кілометр. Врешті перед полуднем я добився до Праги. Поїзду, щоб їхати далі на Захід, не було, зате було багато втікачів. Особливо багато їх прибуло із збомленого альянтами Дрездена. Численними втікачами на станції опікувався Німецький Червоний Хрест, який доставив для них харчі і каву. Поїзд мав прийти шойно пізно по полусліні.

Маючи доволі часу, я пішов оглядати Прагу, яка навіть у воєнний час була гарна. До того було багато крамниць, які торгували немов у мирний час. Увечері я сів у поїзд, який повинен був завезти мене до Дрездена. Про це місто я чув багато страшних вісток вже в Празі. Говорили, що альянти збомбардували ціле місто, при чому загинуло 300 тисяч людей. І справді, коли я приїхав туди (залізнична станція вціліла, бо була під землею), то не побачив нічого, лише купи каміння. Це було жахливо. Треба знати, що там загинуло багато українців, які працювали на невільничих роботах, а між ними д-р Селянський, батько сучасної письменниці Віри Вовк.

На станції в Дрездені я чекав яких дві години, тоді взяв поїзд до Лейпцига, а звідтам поїхав у напрямі Цвікав. Їзда тривала приблизно три години. Висівши на станції у Цвікав, я спітав перехожого німця, де знаходиться фабрика жарівок «Осрам», і вибрався туди. При тій фабриці був табір для робітників, які у великій більшості складалися з українців з Центральних та Східніх Українських Земель. Прийшовши до брами табору, де стояв німецький вартовий поліціянт, я представився як журналіст, який приїхав до д-ра Марії Шекери. Поліціянт прийняв мене ввічливо та сказав, у якому бараці живе родина Шекер. У дверях кімнати привітала мене Марія Шекера та її доньки, Надя і Марійка. На другий день я пішов до Бюро Праці, де дістав харчові картки. В Шекер мені жилося чудово. Я тоді мав сильний ревматизм, якого набрався за час війни, особливо тоді, коли сидів у Відні в підземелях під час налетів альянтських бомбардувальників, тож мусив лікувати ноги. Всі ми сподівалися швидкого приходу альянтів.

Вже раніше прибув до Цвікав Вальтер Ранке для організування нашої мережі. За допомогою д-ра Шекери він познайомився тут з проф. Крупенком, його дружиною та дочкою Леною, яка мала малого сина. Ранке зорганізував комітет, який повинен би презентувати українців перед американською військовою владою.

Табір у Цвікав

Нарешті, 17 квітня 1945 р. прийшли американці. Ми стояли і дивилися, як вони гнали німецьких полонених вояків. Як тільки американська війська ввійшли в місто, зразу ж заборонили мешканцям виходити на вулиці.

Ранке старався нав'язати контакт з командуванням американської армії, але не мав перепустки. Врешті йому вдалося добитися до командування, якому він з'ясував справу про те, що тут є багато українців-робітників, якими треба опікуватися – харчувати, заводити порядок тощо. Він представився як репрезентант українців. Комендант міста погодився на український комітет, але висловив побажання, щоб той комітет репрезентував також інші народи. Він сказав своєму адъютантові показати місце, де повинен працювати комітет. Цей адъютант, видно, був американцем українського походження, бо коли завів Ранке до німецької ратуші, де мав приміщуватися комітет, сказав йому: «Якої хочете України – польської чи совєтської, бо самостійної не буде».

Так почав працювати комітет, що набув собі назву: Комітет Народів Сходу Європи. В ньому були представники всіх народів, які знаходилися в таборі: українці, болгари, поляки, чехи, словаки, серби, хорвати, росіяни, білоруси та інші. Росіян репрезентував інж. Глібовицький з Рави Руської. Під час Першої світової війни він був у російському полоні, тому знаменно знати російську мову.

Комітет мав свою поліцію; комендантом був учитель із Східніх Українських Земель, а його заступником – Степан Кравс, родом із Дрогобича чи Самбора. Комітет був легальним представником усіх чужинців, мешканців Цвікав, займаючись наладнанням харчування, наведенням порядку, словом – охопив усе життя робітничої маси різних народів.

Репатріація

В перших днях після приходу американської армії робітники зі Сходу, головно росіяни, почали вести пропаганду за повернення на «родину» («батьківщину»). Збаламучена маса робітників легко піддавалася такій агітації. Зате ми висилали наших людей по таборах та інформували й переконували робітників, щоб вони не поверталися, бо їх чекає катограfi і Сибір.

Почалася репатріація. Її не організували совєтські комісії, а самі робітники – росіяни та інші. Вони прямо тероризували всіх мешканців таборів. Я був свідком однієї такої репатріації. Робітники й робітниці табору при фабриці «Осрам» зібралися з речами до поїзду. Попереду четверо дівчат несли вишитий нитками на килимі портрет Сталіна та співали російських пісень. Разом із масами росіян та інших народів виїжджали українці із Східніх Земель, а також деякі галичани.

Д-р М. Шекера та О. Потапенко прийшли до мене і сказали: «Як ми можемо дозволити, щоб люди їхали на певну смерть?» Я відповів, що зроблено все, що можливе: вислано людей для агітації проти повернення на «родину», видрукувано й поширені листочки – що більше ми можемо зробити? Врешті нам спало на думку переселити людей до таких таборів, що не хочуть репатріюватись. Викликав я Степана Кравса з поліції і сказав, що українців треба переводити до таборів неповоротців. Кравс узяв чотирьох поліціянтів, і разом вони перевели кілька сотень українців до нового табору. По дорозі декілька чоловік утекли і помаршували до залізничної станції, де формувався транспорт на «родину». Один дядько

нарікав, що ми не пускаємо його додому, та говорив: «Там на мене чекає земля», на що Кравс відповів йому: «Так, так, дядьку, там на вас чекає чотири метри землі...»

Ми переселили ще й з іншого табору тих людей, які не хотіли повертатися, так що незабаром табори були сегреговані на репатріянтів і тих, які бажали залишилися у вільному світі. Всіма тими людьми опікувався морально і матеріально наш Комітет. Тут треба згадати, що як тільки Кмітет розпочав свою діяльність, всіх чужинців було 23 тисячі.

Американське військове командування не цікавилося робітниками, зокрема не наполягало, щоб люди репатріювалися. Всю роботу покладено на Комітет. Він одержував і розділяв харчі, одяг тощо. Комітет також не цікавився репатріацією.

У Баварії

Представники американської армії спершу сказали нам, що демаркаційна лінія між советською та американською зонами проходить малою річкою якраз попри Цвікав. За декілька тижнів заявили, що большевики заберуть цілу Саксонію. Отже, треба було готовуватися до від'їзду далі на Захід. Наш Комітет доручив мені перевезти запаси харчів та інших речей на півден. Я мав шофера – болгарина, який заладував багаж і разом зі мною поїхав до Баварії до невеликого міста Фюрт, яке сусідувало з Нюрнбергом. Виладувавши речі з вантажівки, ми поїхали назад до Цвікав. Може, за яких 20 км перед містом ми зустріли наших друзів, які їхали в напрямі Баварії. Вони сказали, що москалі вже вступили в Цвікав та готуються зайняти цілу Саксонію, а відділяти їх від американців буде кордон Баварії, отже ми завернули назад.

Прибувши до Фюрту, я сконтактувався з «Миколою», і він прийняв мене до себе на помешкання, що його винаймав у німецької родини, яка мала мануфактурну крамницю на Візенштрассе, 31. За декілька тижнів «Микола» знайшов собі інше помешкання, а до мене переїшов жити Петро Петрига, земляк «Миколи» із Зборівщини. Перебуваючи у Фюрті, я займався різними справами з доручення Проводу ОУН.

17 квітня 1945 р. почав виходити циклостильовий бюлєтен «Український Інформатор» на чотири, а деколи на вісім сторінок друку. Видавала його Фюртська область, а редактував молодий здібний журналіст, Роман Рахманний. Бюлєтень виходив раз у тиждень під неділю і був поширюваний у Фюртській та Ельвангенській областях, а також в англійській окупаційній зоні. Видавання проходило безперервно і виконувало корисну роль для інформування українського загалу. В той час ще не виходила жодна інша українська газета, тож «Український Інформатор» був дуже потрібний.

Другою важливою видавничою спробою було видавання журнала «Наш Шлях». Перше число вийшло в червні 1945 р., теж у Фюрті, де тоді провідником області був «Ернест» (Роман Галібей). Журнал виходив щомісяця у форматі циклостильного аркуша, на сорок, а то й більше сторінок. Крім місцевих авторів – Романа Рахманного, Романа Ільницького, співробітниками були також «мюнхенці» – Мирослав Прокоп, Данило Чайковський. В журналі часто поміщувано крайові матеріали про бої УПА та революційного підпілля. «Наш Шлях» виходив до жовтня 1945 року. У той час вже почала виходити легальна преса, тому й не було потреби видавати вищезгадані видання. Роман Ільницький, як «кацетник», дістав дозвіл від

американської окупаційної влади на видавання тижневика «Час». Варто згадати, що всі ці видання друкувалися на квартирі Ольги Лубської і Василя Хімчака.

З днем 15 листопада почав виходити місячник «Самостійник». На редактора журнала запрошено Осипа Федорику, колишнього редактора «Нового Села» у Львові, політв'язня, який тоді жив у Фюрті. Журнал друкувався на циклостилі, а обкладинки були друковані в нормальній друкарні. Тираж – 1000 примірників. При обох журналах – «Наш Шлях» і «Самостійник» – я виконував різні функції: від відбирання тижневих комунікатів до замовляння статей у різних авторів.

До моїх обов'язків у тому часі належала також організація вишколів ОУН. У 1945-46 роках я влаштував такі курси: в таборі Олендорф – понад 50 учасників (чоловіків); курс для юначок ОУН у Швайнфурті; курс для чоловіків у Корнберзі (листопад 1945 року); курс для юнаків у таборі Байройт. Курси звичайно тривали один тиждень, за винятком Корнбургу, де були двотижневі курси. Там же я провів ще один курс для хлопців взимку 1946 року.

Програма курсів складалася з таких предметів:

1. Історія ОУН.
2. Політично-ідеологічне значення ОУН.
3. Марксизм і большевизм.
4. Українська нова література, зі спеціальним наголошенням української підсоветської літератури.
5. Постанови Конгресів ОУН.

Вишкільна праця проходила успішно до часу нашого арешту (серпень 1946 р.). Це сталося випадково. Ми мали технічну ланку на Марієнштрассе, де постійно був зайнятий один працівник, «Грім». Саме там на циклостилі ми друкували «Самостійник», «Бібліотеку „Самостійника“», листівки тощо, і звідти виготовлені матеріали забирали відповідні люди, члени ОУН, та розвозили їх у призначенні місця. Сусіди-німці завважили, що до цієї квартири часто заходять різні люди і виходять із чималими пакетами. Вони, мабуть, підоозрювали, що там відбувається нелегальна торгівля якимиось товарами, отже зголосили про це німецькій поліції. Виявивши під час обшуку стоси друкованого матеріалу і зорієнтувавшись, що тут замішана радше політика, а не «паскарство», німецька поліція передала всю справу американцям, а ці заарештували мене, редактора Михайла Сосновського і ще кількох інших співпрацівників. Нам пощастило переconати слідчі органи, що ми не провадимо будь-якої підривної роботи проти американської окупаційної влади, і після кількох тижнів нас випустили на волю.

Я був свідомий того, що мій арешт може спричинити комплікації і перешкоди, коли прийдеться вийджджати за океан, тож змінив своє ім'я та прізвище і став називатися «Микола Кравчук». Цим прибранним прізвищем я користувався аж до одержання статусу американського громадянина у 1984 році.

В жовтні 1946 року я виїхав з Ансбаху, де тимчасово перебував, до Корнбергу на вакації і там пробув до Різдва. Жилося прекрасно. Я мешкав у Михайла Кovalя. Tam були побудовані котеджі для військових та членів німецької нацистської партії. Коли альянти перемогли німців, вони вигнали з них помешкань всіх німців і в листопаді 1945 р. поселили там українців. Думаю, що це сталося завдяки політичним в'язням, які вийшли з концентраційного табору в Бухенвальді, Ваймарщина. Їх було принаймні 40 осіб.

Різдвяні свята і Новий Рік пройшли дуже весело. Тоді саме приїхав до Корнбергу Михайло Фурда, з яким я приятелював у Відні, а з ним приїхав провідник Юнацтва ОУН на Німеччину (американська й англійська зони), Гриць Наняк, колишній «касетник». Фурда познайомив мене з Нняком, а цей запропонував мені, щоб я перейшов працювати до Юнацтва на пост вищільника та редактора «Юнацького Шляху». Я погодився, але мусив спершу одержати згоду Теренового провідника, який конечно хотів вислати мене до Бельгії для праці серед робітництва. Завдяки Г. Нанякові, а головно В. Дишкантові, «Сич» (Дейчаківський) врешті погодився відпустити мене до мережі Юнацтва.

Після Нового Року (1947) я виїхав до Мюнхену, де знайшов приміщення в Оселі Політв'язнів і Студентів на Фюріхшеле.

Так розпочався новий етап моєї організаційної праці на європейському континенті, який закінчився в січні 1952 року еміграцією до Америки. □

П-ні Зеновія Мартинюк, дружина св. п. Миколи Мартинюка, з членами своєї родини. 1998 рік.

*Дмитро ШТОГРИН
доктор філософії, проф. Іллінського Університету
в Урбані-Шампейні (США)*

МИКОЛА МАРТИНЮК І ЙОГО БІБЛІОГРАФІЯ

Післяслово

Матеріали до бібліографії «Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.), які пропонуємо увазі бібліотекарів і діячів культури взагалі, – це довгорічна праця вже згаслого українського вченого-бібліографа і дослідника Миколи Мартинюка.

Після смерті М. Мартинюка з'явилася низка некрологів присвячених покійному: серед них найбільше даних про нього містять статті його односельця Романа Новосада і Надії Олійник¹. Проте характер цих статей та брак доступу до родинного архіву покійного не дав зможи згаданим авторам подати більш точно його життєпис, який, до речі, вельми багатий на наукову, професійно-бібліотекарську і політичну діяльність тієї постаті.

Микола Марчинюк (таке було його справжнє прізвище) народився 16 грудня 1915 року в селі Боб'ятині на Сокальщині в родині селян Костя і Теклі (з дому Олесько). Уже в народній школі юнак Микола відзначався замітними здібностями і нахилом до журналістики, в якій він деб'ютував в «Новому Часі» після закінчення 7-ми класів у родинному селі. Він став частим дописувачем і до інших часописів, зокрема тих, які вдавав концерн Івана Тиктора у Львові². У 30-х роках Микола стало поміщував свої «фейлетони з культурно-громадського життя повіту» – п. н. «З теки мандрівника» під псевдонімом «Агасфер» у тижневику «Голос з-над Буга», який виходив у місті Сокалі³.

Ще до Першої світової війни родинне село Марчинюка належало до найбільш свідомих сіл Сокальщини і втішалося культурною діяльністю суспільно-освітніх і молодечих організацій. Тож не дивно, що після програних українських державницьких змагань, у Боб'ятині, як і в інших національно свідомих селах Західної України, що перебувала під польською окупацією, жваво розвивалася також патріотично-політична діяльність, яку активно проводили підпільні клітини Української Військової Організації (УВО), а опісля Організації Українських Націоналістів (ОУН). На початку 30-х років, у часі акцій, що їх проводила ОУН проти польської окупаційної політики, та роботи в західноукраїнських містах і селах, молодий Марчинюк був заарештований за участь у тих же акціях, але після двох місяців його випущено з тюрми «із-за браку доказів»⁴. Після такої проби він став членом ОУН, будучи опісля учасником низки організаційних вишколів, зокрема в Сокальській округі. Як згадують його односельці, «завдяки Миколі та його друзям село Боб'ятин і сусідні села вважали найбільш національною свідомими серед інших сіл Сокальщини»⁵.

У другій половині 30 рр. польська поліція знову заарештувала Миколу: цим разом подаючи докази його членства в ОУН, на підставі чого Марчинюка засуджено на два роки тюрми, з якої він вийшов напередодні Другої світової війни.

Коли ж після підписання нацистсько-советського договору (1939 р.) совєтська війська окупували західні землі України, тоді багато з загрожених українців патріотів, зокрема колишніх політичних в'язнів, перейшли «лінію Керзона», передусім на лівий берег річки Бугу і Сяну. Переїшов цю «лінію» і Марчин. Щоб своєю втечею від совєтської влади не створювати зайвої небезпеки для залишеної в рідному селі родини, він прибрав прізвище Марчинюк. Опинившись на еміграції, але все таки на рідних західніх землях, Марчинюк закінчив педагогічний курс у місті Володаві й почав працювати вчителем в школах на Володавщині, знову включившись у культурне й політичне життя, що тривало до другої половини 1941 р.

З нападом Німеччини на ССРР Мартинюк одержав доручення Проводу ОУН включитись у Похідну Групу ОУНр-Північ під проводом Дмитра Мирона-Орлика і Миколи Климишина. За призначенням тереном дій Миколи та його друзів-співпрацівників були села окремих районів Житомирщини та Полтавщини, хоча в деяких випадках певні обов'язки кликали їх також на Київщину і Дніпропетровщину. Під час цієї праці, яка проходила в щоденний смертельний небезпеці з боку окупантів – нацистського Гестапо, советських партизанів і сексотів, Мартинюк був два рази заарештований, і лише через випадкові збіги обставин йому вдалось оминути смерті або – в кращому випадку – горе兹вісних нацистських таборів. Його освідолююча-культурна і політична праця на східніх землях України тривала від липня 1941 р. до кінця серпня 1943 р. На цьому місці варто згадати, що в часі своєї праці Мартинюк (під організаційним псевдонімом «Еней») відбув ділові зустрічі з такими чоловіками постатями революційної ОУН, як Дмитро Мирон-Орлик (в Києві), Ярослав Старух-Стяг (в Угнові і Львові), Дмитро Клячківський-Охрім, Савур (у Рівному), Микола Климишин (у Житомирі)⁷. Перебуваючи деякий час у Києві, він прожив тиждень у помешканні родини Григорія Кочура, відомого поета й одного з найславніших перекладачів та учнів київських неокласиків: у часі війни – активного прихильника ОУН р. помешкання якого було з'язковою квартирою для членів Похідної Групи Організації⁸.

Переїхавши на західні землі України наприкінці серпня 1943 р., Мартинюк після короткого відпочинку в рідних сторонах відбув тримісячний адміністративно-економічний курс у Львові, організуючи вишкільні курси для Юнацтва ОУН у Львівській округі. Після закінчення згаданого курсу за дорученням ОУН-УПА Північ він зайнявся збиранням матеріалів та організацією книзгобірень для бункерів (підземних сховищ) ОУН-УПА, будучи водночас членом Повітового проводу ОУН Сокальщини та референтом інформації та вишколу. Коли ж східній фрон наближався до західніх кордонів України, Мартинюк за дорученням окремої референтури Проводу ОУН покинув рідну Сокальщину і через Krakів, міста Словаччини, Віден, Цвікау у квітні 1945 р. опинився в Баварському місті Фюрті в Німеччині, поринаючи у видання нелегальних періодичних видань ОУНр «Наш Шлях» і «Самостійник», найближчими співпрацівниками яких були Роман Олійник (Рахманний), Михайло Сосновський, Роман Ільницький та Осип Федорина.

Оскільки згадані журнали друкувались у приватних помешканнях, для сусідів німців це здається підозрілим, і вони зробили донос про цю діяльність до чужинців. Німецька поліція, зробивши ревізію в помешканні видавництва, заарештувала Мартинюка і Сосновського. «Я був свідомий того, – згадував опісля Мартинюк у своїх споминах, – що мій арешт може спричинити комплікації і перешкоди, коли прийдеться виїжджати за океан, отже я змінив своє прізвище на Микола Кравчук. Цим прибраним прізвищем я користувався аж до одержання статусу американського громадянина у 1984 році»⁹. З Фюрта Мартинюк переїхав до українського переселенського табору в місті Кориберзі. Там, в Українській реальній гімназії, склав матуру і плянував продовжити студії в одній з українських високих шкіл. В 1947 р. він переїжджає до Мюнхену і стає студентом економіки в Українському технічно-господарському інституті. Однаке в наступному семестрі переходить до Українського Вільного Університету, щоб продовжувати студії на факультеті економіки і суспільних наук. У тому ж часі він обняв пост референта суспільної діяльності та редактора журналу «Юнацький шлях» у Проводі Юнацтва ЗЧ ОУН¹⁰. Він був одним із співзасновників а, опісля членом Центрального комітету Спілки Української Молоді (СУМ) і редактором її офіціозу «Авангард», членом – співзасновником студентського дискусійного «Гуртка суспільних студій» і, нарешті членом ініціативної групи та опісля керівників органів Товариства Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського (ТУСМ). Ця праця перед української молоді на чужині, що вимагала часу і великої напруги, не дозволила Миколі закінчити студії в Европі. Закінчив їх він щойно в Америці, куди переїхав 1952 р., вибравши місто Детройт як наступний «перестанок» своєї життєвої мандрівки. Університетські студії він закінчив у Мічиганському університеті в Анн Арбор, здобувши

науковий ступінь магістра бібліотекознавчих наук 1961 р.¹⁰ Під час студій у США Мартинюк (Кравчук) не покидав діяльності серед української молоді, зокрема студенства. 1954 р. він стає головою ТУСМ, яке саме розгортало свою працю у США та Канаді, й очолює редколегію його журналу-офіціозу «Фенікс».

З 1961 р. відкривається нова сторінка життя і цим разом сuto професійної праці Миколи Мартинюка. В тому році, після закінчення студій він одержав працю бібліотекаря слов'янських і східно-европейських матеріалів у бібліотеці Індіана університету в Блюмінгтоні (штат Індіана), куди він перенісся разом з родиною уже на стапій побут їхнього життя¹¹. Поза своєю професійною працею Мартинюк продовжував бути активним у житті української спільноти, зокрема серед української громади в Чікаго й околиці, будучи виховником на літніх вишкільних таборах місцевих осередків Спілки Української Молоді Америки (СУМА).

Як знавець слов'янських матеріалів і професійний бібліотекар Мартинюк багато причинився в розбудові української колекції у головній бібліотеці Індіянського університету¹². Крім цього, починаючи вже від 1962 р. він включається у діяльність недавно створених – Слов'янської секції американської бібліографічної асоціації, Товариства українських бібліотекарів Америки (ТУБА) та, опісля, Архівної комісії Наукового Товариства ім. Шевченка, беручи активну участь у їхніх річних конференціях. У ТУБА його обирають до керівних органів у 60-х рр., а згодом він очолює це товариство і стає редактором і співавтором його бюллетеня¹³. З початком 1971 р. ТУБА разом з Бібліографічною комісією Наукового Товариства ім. Шевченка і Товариством українських бібліофілів почали видавати квартальник бібліографії і книзогнавства «Українська книга». За постановою загальних зборів ТУБА вибір представника від товариства до редколегії журналу випав на Миколу Мартинюка¹⁴. У редакції «Української книги» він відповідав передусім за організацію рецензій, хоча сам часто вміщував там наукові статті і рецензії. З перших, для прикладу, можна згадати такі, як «Українська преса Волині і Холмщини, Підляшша та Полісся»¹⁵, «Люстрована Україна – журнал для українських родин»¹⁶, «Олександер Мох – ентузіаст друкованого слова: Бібліографічний огляд»¹⁷, «Зоря» – популярний селянський журнал»¹⁸. Перу Мартинюка належить низка рецензій, вміщених у цьому журналі. Він радо обговорював, зокрема, ті видання, що порушували проблеми найновішої історії України, чи точніше, визвольної боротьби українців проти нацизму та большевизму під час Другої світової війни, бо ж сам був одним з активних учасників цієї боротьби. До цього типу його рецензій треба зачислити ((знову для прикладу, подаємо лише деякі з них): «Богдан Казанівський, Шляхом Легенди: спомини. Українська видавнича спілка, Лондон, 1975. – 292 с.»¹⁹, «Боєві друзі» (збірка спогадів з дій ОУН 1929–1945). Із розповідей записав і до друку впорядкував Володимир Макар. Т. І. «Гомін України» і Досл. Інституту «Студію», Торонто, 1980»²⁰, «Klucz, Stanislaw. W potrzasku dziedzowym; WIN na szlaku AK, rozwazania i dokumentacja. London, Sklad gl.: "Veritas", 1978 – 463 str.²¹ Додамо, що Мартинюк не тільки рецензував польські видання, що порушували українську проблематику, а й аналізував їх в окремих статтях, як, наприклад, «Бібліографія і критика: поляки про Лева Биковського»²². Він є також рецензентом англійських і російських, зокрема бібліографічних, видань, які вміщували українські публікації або висвітлювали українську тематику. Проте він найбільше присвячував свої рецензії українським бібліографічним виданням та статтям того ж характеру, вміщених у періодиках советської України чи діаспори. У 80-х рр. у квартальному «Українська книга» був навіть уведений окремий постійний розділ Мартинюка п. н. «Бібліографічні огляди»²³. Поруч з цією працею у ділянці бібліографії, він наполегливо збирав й описував українські періодичні видання, включно з пресою; бібліографічні списки своїх знахідок вміщував в «Українській книзі» та інших виданнях²⁴.

У 70 рр. почав реалізовуватися ще один план, в якому Мартинюк став центральною постаттю, очолюючи редколегію бюллетеня «Надбузька земля» і разом з тим будучи одним з чоловічих організаторів з'їздів надбужанців у діаспорі, тобто виходців з Сокальщини,

Белзчини, Радехівщини, Камінеччини, Холмщини і Підляшшя. Метою цих заходів було вибрання штабу осіб з названих округів для опрацювання історично-мемуарних збірників, які служили б джерельним матеріалом про життя і дій народу на тій прикордонній смузі української землі від ранньоісторичних часів до найновішої доби. Підготовча праця ініціаторів цієї справи тривала до 1983 р. Надія Олійник, літературний редактор надбужанських збірників, так згадує про працю Мартинюка над редактуванням: «Після початкових організаційних проблем і труднощів редакційна колегія при активній допомозі редактора Романа Рахманного почала працювати 1983 р. Головою редакційні колегії став магістр Микола Мартинюк. Він узяв на себе обов'язок збирати матеріали: нав'язувати контакти з потенційальними авторами, замовляти статті, розшукувати інформації в архівах і бібліотеках, збирати ілюстрації тощо.

Крім того він зайнявся більшістю адміністраційних справ, пов'язаних з піблікацією збірника»²⁵.

Через три роки наполегливої праці з'явився перший том (обсягом 960 сторінок). «Надбужанщина». 1989 р. вийшов другий том (950 сторінок). Третій том вийшов 1944 р.²⁶

Отже у висліді організаційної роботи та за редакцією Мартинюка з'явилося три томи збірника «Надбужанщина», загальним обсягом 2645 сторінок, які вміщають статті (майже всі вони – це оригінальні праці) понад 350 авторів. При цьому варто підкреслити, що М. Мартинюк не лише організував матеріали та редактував їх, а й був співавтором згаданих збірників, вміщуючи в кожному з них свої історично-описові або аналітичні статті.

Останнього тому «Надбужанщина» Мартинюк уже не побачив. Надія Олійник згадує про це так: «Наїбільшого удару зазнала Редакційна Колегія в останній, може, найважливішій стадії викінчування 3-го тому збірника, коли 11 січня 1994 р. несподівано помер головний редактор Микола Мартинюк. Залишилося багато неполадніх справ і нерозв'язаних проблем»²⁷.

Залишив покійний Мартинюк й інші свої невидані праці, що плянував опублікувати їх за життя; між ними – матеріали до бібліографії «Українські періодичні видання (1914–1939 рр.)», які можна вважати працею його життя, бо він почав збирати її описувати потрібні матеріали до неї ще на початках своєї професійної кар'єри бібліотекара. Труднощі у збиранні згаданих матеріалів полягали в тому, що дуже часто автор не мав доступу до оригінальних джерел; тож описи про них мусів складати на основі дотичних рецензій, оголошень чи навіть принагідних книгарських або видавничих каталогів, доступних на американському континенті. Пригадується, як радів він, коли хтось із нас – його приятелів передавав йому або він сам знаходив нову позицію чи невідому досі йому зміну назви періодики для цієї бібліографії. Наїбільше в цій праці, в характеристиці багатьох журналів і часописів, допомагала Мартинюкові його, до речі, феноменальна пам'ять, сліди якої вельми помітні в описах ідеологічного, чи культурного напрямку низки поміщених в його праці позицій.

Примітки

1. В цій статті використано і такі некрологічні дописи про Миколу Мартинюка: Бриль Іван та ін. «Пам'яті патріота». Новини Прибужжя – 1994 – 29 січня.

Новосад Р. «Пам'яті полум'яного просвітителя». Кримська світлиця. – 1994 – 18 червня.

Його ж: «Пам'яті земляка-просвітителя Миколи Марцинюка». Високий Замок – 1995 – червень. Допис про відкриття меморіальної таблиці пам'яті Миколи Мартинюка на фасаді Народного дому в його родинному селі Боб'янині на Сокальщині.

Його ж: «Вшанування пам'яті односельця». Шлях Перемоги. – 1995. – 2 липня.

Олійник Н. «Микола Мартинюк». Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Ріпехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя. Ред. Колегія: Микола Мартинюк та ін. Нью-Йорк: Об'єднання Надбужанців, 1994. – Т. 3. – с. 651 – 654.

Її ж.: «Пам'яті патріота Миколи Мартинюка. Гомін України. – 1995. – 22 березня.

- Полянчу В. Ім'я патріота – бібліотеці. Голос з-над Буга. – 1995. Лип. Допис про присвоєння бібліотеці в селі Боб'ятині імені Миколи Мартинюка.
- Помер Микола Мартинюк (Кравчук). Національна Трибуна. – 1994 – 23 січня.
2. Олійник Н. «Пам'яті патріота Миколи Мартинюка. Гомін України. – 1995. – 22 березня.
3. Мартинюк М. «Українська Преса Галицької Надбужанщини». Надбужанщина.... 1986. – Т. I. – с. 138 (томи 1-2 цього збірника з'явились у серії «Український архів» Наукового Товариства ім. Шевченка. (т. 41, 47).
4. Олійник Н. «Микола Мартинюк». Надбужанщина: Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя. Ред. колегія: Микола Мартинюк та ін. Нью-Йорк: Об'єднання надбужанців, 1994. – Т. 3. – с. 651-654.
5. Новосад Р. Вшанування пам'яти односельця. Шлях Перемоги. – 1995 2 липня.
6. Мартинюк М. «Спогади з підпілля. За ред. Н. Олійник, (машинопис). – 1977.
10. Krawczuk, Mykola. Ukrainians in North America: a biographical directory of noteworthy men and women of the Ukrainian origin in the United States and Canada. Editor Dmytro M. Shtoryn, Champaign: Association for the Advancement of Ukrainian Studies, 1975. - Р. 161-162.
11. Одружений із Зеновією Чехут, у родині троє дітей: Неоніла, Лев і Любомира . Там само. – с. 161.
12. Цьому посприяли, головно, дружні відносини Мартинюка з відомим колекціонером вибраної українки Іллею Чайковським у 1960-70 рр.
13. Бюлетень Українського Бібліотечного Товариства Америки 1978-1981.
14. Квартальник «Українська книга» З'являється у 1971-1982 рр. До складу його редколегії входили Василь Лев від БК НТШ, Микола Мартинюк від УБТА і Богдан Романенчук (головний редактор) від ТУБ.
15. Повна бібліографія окремих видань, статей і рецензій Миколи Мартинюка ще чекає свого бібліографа. Тут подаємо лише деякі з них для ілюстрації, наприклад: Кравчук М. Українська преса Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся. Українська книга. – 1976. – ч. 4; 1977. – ч. 2.
16. Його ж Ілюстрована Україна – журнал для українських родин. Українська книга. – 1930. – ч. 4. – с. 112-118.
17. Див. названу статтю. Українська книга. – 1982. – ч. 3. – с. 72-76.
18. Див. названу статтю. Українська книга. – 1982. – ч. 3. – с. 62-65.
19. Українська книга. – 1976. – ч. 2-3. – с. 57-58.
20. Українська книга. – 1981. – ч. 3. – с. 103-105.
21. Українська книга. – 1980. – ч. 4. – с. 132-34.
22. Українська книга. – 1972. – ч. 4. – с. 51-55.
23. Ця серія бібліографічних оглядів Мартинюка продовжувалася в «Українській книзі» у 1980-1982 рр.
24. Наприклад: Чайковський. Українські періодичні видання в Другій світовій війні. 1939-1945. Ред. й доповн. М. Кравчука. – Філадельфія: Вид-во «Київ», 1976. – 19 с.
25. Олійник Н. Передмова. Надбужанщина. – Т. 3. – с. 5.
26. Там само.
27. Там само. – с. 6.

